

Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi

Yunus KOÇ*

Giriş

Kentsel alanda siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik örgütlenme biçimleri, işbölümü ile sosyal zümrelerin ve katmanların ortaya çıkışı; bunun kentin nüfusu ve fiziki görünümündeki akisleri gibi konularla uğraşan bilim adamları, dünya tarihinde kentlerin gelişim ve kentleşme olgusu ile medeniyet seviyesi arasında doğrudan bir ilişkinin varlığı konusunda ittifak içindedirler. Böyle bir genellemeyi haklı çıkartacak çok sayıda somut veri ve tarihsel süreçten bahsetmek mümkündür. Aynı şekilde bir medeniyet dairesinde bulunan çok sayıda kenti, tarihsel gelişimi, birbirine benzeyen ya da ayrılan yönleri bakımından ele almak, karşılaştırmak, kümeleştirmek de mümkündür. Ancak bir kentin topyekûn bir medeniyetin nüvesi, temsilcisi olma hususiyeti yeryüzünde sadece birkaç kent için söz konusudur. Roma, Londra gibi bu tür istisnai kentler arasında kendine mahsus özelliği en fazla olan yer hiç şüphesiz İstanbul'dur. Bu müstesna olma vasfını İstanbul; coğrafi konumu, kuruluş şekli, gelişmesi, siyasi serüveni, yaşadığı değişim süreci, nüfusu ve medeniyet merkezi olması ile kazanmıştır. Bu sebeple hangi yönlerden ele alınırsa alınsın bu istisnai vaziyetin dikkate alınması gerekir. Nüfus konusu da buna dahildir.

İstanbul'un nüfusu konusunda yapılacak bir literatür değerlendirmesinin zorlukları, bir taraftan bu "istisnai" olma durumundan kaynaklanır, diğer taraftan da nüfusla ilgili tarihî verilerin bulunup bulunmaması sorunu ya da var olan kaynakların niteliğiyle alakalıdır. İstanbul gibi nevi şahsına münhasır bir kentin, aslında tarihsel kaynak bakımından ne denli zengin olursa olsun o oranda da karmaşık bir yapı arz etmesi, durumu daha da zorlaştırmaktadır. Üstelik İstanbul, nüfus tarihi kaynakları bakımından XIX. yüzyıl hariç neredeyse tamamen "kayıt dışı" gibidir. XIX. yüzyıl öncesinde kentte bir iki istisnai

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü. Yazar, metnin kontrolü için Dr. Fatih Yeşil'e, görüş ve önerileri için Dr. Nilgün Kiper'e, İngilizce özet için de Prof. Dr. Mehmet Öz'e müteşekkirdir.

durum dışında herhangi bir “tahrir” ya da sayımın yapıldığından bahsetmek mümkün değildir. İstanbul bu bakımdan tüm diğer Osmanlı kentlerine göre oldukça şanssız bir konumdadır. Kentin fiziki sınırlarının bölünmüş, tartışmalı ve zamana bağlı olarak çok değişken bir görünümde olması, genişleme hız ve frekansındaki değişim, bu değişimin siyasi otoritenin doğrudan müdahalesine açık bir şekilde hızlı ve ani olabilmesi, İstanbul nüfusunun da o ölçüde değişken, hareketli, ölçülmesi zor ama aynı zamanda da ölçülenin kısa bir süre içinde değişmesi yüzünden görecelilik göstermesi gibi faktörler nüfus araştırmaları konusunda karşılaşılan zorlukların sadece bazılarıdır. Tüm bu zorluklar sebebiyle nüfus konusunda bazen abartılı, bazen de muğlak tahminlerin ötesinde herhangi bir değerlendirme yapmak oldukça sınırlı dönemler için mümkün olmuştur.

Araştırmalara dayalı bir değerlendirme yapmak ise başlı başına ayrı bir yaklaşım gerektirmiştir. Bu yaklaşımda, bir taraftan ilgili literatürün tespiti ve değerlendirmesi yapılırken diğer taraftan izlenecek yöntemin, bütüncül, kapsayıcı, ayrıntıları dikkate alan ancak geneli de her zaman akılda tutan bir çerçevede olmasına özen gösterilmiştir. Bu çerçevede hareket edilerek öncelikle nüfus konusuna “yaklaşım ve dinamikler”, ardından “kaynaklar ve dönemlendirme” konusu; son olarak da “sayısal veriler” ekseninde bir değerlendirme yapılmıştır.

1. İstanbul’un Nüfus Dinamikleri ve Yaklaşım

Nüfusbilim yaklaşım ve yöntemlerinin tarihî dönemler için kullanılabilirliği kaynakların elverişli olup olmamasına bağlıdır. XIX. yüzyıldan bu yana yapılan detaylı sayımlarda ve günümüzdeki kayıt sisteminde bu türden yaklaşım ve yöntem uygulamak mümkünse de daha önceki dönemlere ait verileri aynı çerçevede değerlendirmek mümkün değildir. Sadece kayıtlarda en az iki birim zaman aralığında devamlılık olması halinde ilgili verileri tasnif etmek, karşılaştırmak, muhtelif alt katmanlara (yaş, cinsiyet, yetişkinlik, ölüm, evlilik, çocuk sayısı, doğurganlık oranı, hane sayısı vs.) göre tasnif edip değerlendirmeler yapmak mümkün olmaktadır. Aksi takdirde verilen sayısal değerleri olduğu gibi aktarmanın ötesinde yapılacak pek bir şey kalmamaktadır.

İstanbul nüfusuna nasıl yaklaşılması gerektiği konusunda temel parametreleri gündeme getiren; hemen tamamı da XIX. yüzyıla ait verilerle bağlantılı olarak doğrudan yöntem konusuna değinen iki ayrı araştırmadan bahsetmek gerekir. Bunlar sırasıyla Karpat¹ ve Tekeli²’ye aittir.

1 Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 40-49.

2 İlhan Tekeli, “Modernleşme Sürecinde İstanbul Nüfus Dinamikleri Nasıl Değerlendirilmeli?”, *Modernizm, Modernite ve Türkiye’nin Kent Planlama Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009, s. 172-206.

Genelde Ortadoğu ve İslâm ülkelerinin sosyal yapısı ve nüfusu konusunun tarihsel ve kavramsal çerçevede ele alınmadığı tespitinden yola çıkan Karpas (s. 40), mevcut az sayıda çalışmanın da tarihsel, siyasal ve kavramsal çerçeveden uzak olduğunu belirtir. Buna bağlı olarak da Ortadoğu toplumu ve nüfusuyla ilgili en önemli eksikliğin Ortadoğu'nun toplumsal ve tarihsel deneyimini kendi değer sistemi içinde değerlendirebilecek kavram ve kuramların yokluğu olduğunu belirtir. Osmanlı toplumunun nüfusuna dair erken tarihli çalışmalar daha çok Balkanlar'da ve Anadolu'da yaşayan gayrimüslim unsurlara odaklanmıştır ve bunlar "potansiyel bir devletin toprak talebini desteklemek üzere bütünüyle alenen çarpıtılmış veya değiştirilmiş istatistiklerle" doludur (s. 41). Bunun en açık örneği Bulgaristan ve Trakya nüfusu hakkında yapılan çalışmalarda öne sürülen hususlardır. Bir başka örnek ise Rum Patrikhanesi'nin XX. yüzyıl başı için Batı Anadolu'da yaşayan Rumların sayısı hakkında verdiği raporda göze çarpar. Bu rapor ve çarpıtılmış hali Venizelos'un 1919 yılında Versailles'daki barış konferansında Batı Anadolu üzerinde hak iddia etmesine temel oluşturmak üzere kullanılmıştır (s. 42). Tüm bu abartılmış ya da çarpıtılmış veriler karşısında yapılması gereken iş devletin arazi, vergi ya da askerlik amacıyla değişik dönemlerde yaptığı sayımlara ve sonuçlarına dikkatli bakmak ve güvenmek olmalıdır. Bu konuda Osmanlı bürokrasisinin titizliği son derece dikkat çekicidir ve kayıtlar güvenilir niteliktedir. Ancak bu türden istatistiksel verileri kullanırken önemli güçlüklerle karşılaşılır (s. 46): Sayım yöntemleri Osmanlı'nın kendine özgü sayım felsefesine uygun olarak geliştirilmiştir. Mesela bu bağlamda doğrudan toprak tasarrufu ve vergi bağlamında kayıtlara geçen "hane"de iktisadî anlayış (çift hanesi, avarız hanesi) ön plandayken, XIX. yüzyılın ilk yarısına ait kayıtlarda bahsi geçen "hane", aileler için kullanılan bir kavramdır. XIX. yüzyıl sayımlarının da amaç ve kayıt şekillerine göre dikkatli değerlendirilmesi gerekir ve nüfusun artış ve azalış seyrini izlemek için mümkünse doğurganlık oranlarına bakmak gerekir. Buna paralel olarak Karpat'a göre göçleri ve iskân siyasetini dikkate almadan nüfus hesaplaması yapmak yanıltıcı olur. Karpat, İstanbul nüfusunun XIX. yüzyıl sayımlarına göre muhtelif dökümlerini, etnik ve dinî dağılımlarını, yoğunluğa dair mevcut rakamları tablolar halinde sunar. Bu tablolarda 1830, 1844, 1857, 1882 ve 1885 sayım sonuçları aktarılır. İstanbul nüfusunun genel kompozisyonuna dair bilgilerimiz daha çok bu tablolara dayanır.³

Tekeli'ye göre ise nüfus dinamiklerinin modernleşmeyle güçlü alakası vardır. Nüfustaki farklılaşma ve geçiş dönemlerini bu modernleşme süreciyle izah etmekte yarar vardır. Osmanlı imparatorluğu, ulus devletlere doğru evri-

³ Karpat, *a.g.e.*, s. 237-244.

lirken aynı zamanda modernleşme sürecindedir ve imparatorluk parçalanırken ya da “balkanlaşırken” beraberinde getirdiği yoğun göç, İstanbul’un nüfus dinamiğinin temel belirleyicisi olmuştur.⁴ İkinci dinamik ise nüfus kompozisyonundaki değişimlerdir. Nüfusun dinî ve etnik yapısı, yaş ve cinsiyete göre dağılımı değişmiştir. Mesela, kentteki Müslüman nüfus oranı 1844-1885 yılları arasında %47-44 aralığında seyrederken bu oran 1896’da %56’ya, 1914 yılında ise %62’ye yükselmiştir. 1885 yılında nüfusun %62.7’sinin doğum yerinin İstanbul dışı olması kentteki nüfus artışının büyük ölçüde söz konusu “balkanlaşma” ile meydana geldiğini göstermektedir.⁵ İstanbul’un nüfus dinamiğine ilişkin üçüncü öge ise nüfusun mekansal dağılımındaki farklılaşmadır ki bu da kentin fiziki formunda yaşanan dönüşümle ilintilidir. Ticari alanların genişlemesi, ulaşım araçlarındaki gelişim ve yeni konut alanlarının teşekkülü bu değişimi simgeler. Aynı türden dinamikleri, Cumhuriyet döneminde uygulanan “köktenci modernite projesi” ya da “popülist modernleşme” uygulamaları çerçevesinde de dikkate almak gerekir.⁶ Tekeli’ye göre XIX. yüzyıl İstanbul nüfusunu modernleşme paradigması çerçevesinde ele almak ve yorumlamak daha açıklayıcı gözükmektedir. Bununla birlikte Türk modernleşmesinin kendine mahsus dinamiklerini de göz önünde bulundurmamak gerekir. Aslında Tekeli’nin genel yaklaşımı iç dinamikleri dışlamak değil, yanı sıra olup bitenleri daha üst bir yapıda ve ilişkiler bütününde ele almaktır. Pre-modern döneme bakarken de uluslararası bağlantıların göz ardı edilmemesi gerektiğini vurgular.

Modernleşme süreci ve XIX. yüzyıl dinamiklerinin İstanbul’da aile hayatına yansımaları ise Duben ve Behar tarafından yapılan bir çalışmada etraflıca incelenmiştir.⁷ 1880-1940 arası İstanbul ailesinin geçirdiği evreler, hane kurma, hane tipleri, evlilik kurumu, doğurganlık ve çocuk sayısı, evlenme yaşındaki değişim, Avrupalılaştırmanın aileye etkisi ve benzeri hususlar detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Duben ve Behar’ın çalışması, modernleşme sürecinde olan toplumu çekirdek kurum olan aile kavramı üzerinden okuma konusunda son derece başarılı bir eserdir. Hane ve ailedeki değişimi izlerken daha yumuşak ve ölçülmesi zor olan kültürel algı ve ahlâk konularında daha farklı türden malzemenin (eğitim müfredatı, zihniyeti yansıtan kültür ve ahlâk kitapları vs.) kullanılmasıyla katkı sağlanabilir. Çalışmada sadece Müslüman-Türk ailesi esas alınmıştır. İstanbul’da diğer milletlere mensup ailelerin de benzer şekilde incelenmesi mümkün müdür? Dahası kültürler arası geçiş ve göçle gelen heterojen dokunun İstanbul’da homojenleşmesi sürecine dair neler söylenebilir?

4 Tekeli, *a.g.e.*, s. 178, 186.

5 Tekeli, *a.g.e.*, s. 186.

6 Tekeli, *a.g.e.*, s. 191-196.

7 Alen Duben ve Cem Behar, *İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.

Tüm bu değerlendirmeler genelde Osmanlı nüfus yapısı, özelde İstanbul nüfusu ve daha özelde XIX. yüzyıl için geçerlidir. Ancak XVI. yüzyılın ortalarından itibaren yaşanan sürece, doğrudan modernite kuramlarıyla yaklaşmak meseleyi eksik bırakacaktır. Özellikle erken modern döneme ait toplumsal yapı ve nüfus konusu ele alınırken iç dinamikleri hesaba katmak gerekir. İstanbul nüfusunun fetihten sonra *sürgün* ve teşvik yöntemiyle devlet tarafından arttırılmaya çalışıldığı; fakat XVI. yüzyıl ortalarından itibaren artık bu müdahaleye gerek kalmayacak seviyeye ulaştığı bilinmektedir. Diğer bir ifadeyle İstanbul nüfusu XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, devletin zorlama, destek ve teşvikine gerek kalmadan, dünyadaki gelişmelere paralel olarak “kendiliğinden”⁸ artış sürecine girmiştir. Bu dönemdeki “kendiliğinden” artış hızında iç dinamiklerin tesiri daha ön plandadır. 1520-1590 arası Türkiye’deki tüm bölgelerde “kentleşme” ve kentlerin nüfus artışıyla alakalı çalışmalar⁹ bunu göstermektedir. İstanbul nüfusundaki artış ise diğer kentlerdeki “normal” artış seyrinin üstünde gerçekleşmiştir. Nüfusun kentlere doğru çekilmesi ve İstanbul’un da bundan daha fazla pay almasında topyekûn bir “hareketlenme”nin etkisi vardır. Bu hareketlenmede, XVI. yüzyılda tüm Akdeniz civarında görülen görece yüksek nüfus artış hızı, bunlara bağlı olarak tarıma dayalı “klasik” toplum düzeninin ve dolayısıyla vergi sistemi ile kontrol mekanizmasının (timar) çözülmesi, devam eden savaşlar, güvenlik endişesi, göçler, ticaret hacminin artışı, Avrupa’daki fiyat devrimi; buna bağlı olarak da para ekonomisinin hızlanması, merkez-taşra ilişkilerinde ara mekanizmaların etkisinin artması ve nihayet devletin -iskân politikası gibi- doğrudan müdahalesi gibi faktörler etkili olmuştur.¹⁰ Osmanlı yönetiminin XVI. yüzyıl sonlarından itibaren başkente doğru hızlı artan göç hareketine karşı müdahale etme teşebbüsleri de etkili olmamış¹¹ ve İstanbul’un nüfus artış hızı bu dönemde diğer kentlerden daha yüksek seyretmiştir. Bu da zaten artık “kalabalık” olan

8 Münir Aktepe, “XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul’un Nüfusu Meselesine Dair Bazı Vesikalar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 1958, c. IX, sy. 13, s. 1-2.

9 Leila Erder ve Suraiya Faroqhi, “The development of the Anatolian urban network during the sixteenth century”, *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 1980, c. XXIII, sy. 3, s. 287-290. Ayrıca bkz. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993, s. 16-18. Aynı dönemde Bursa kent nüfusunda benzer bir seyir vardır. 1487 sayımında 6457 hane olan kent, 1531’de 6068 haneye düşerken (35-40.000 nüfus) 1573’te bu kez hızla artarak 12.908 nefer (neferlerin %10’u bekâr olarak hesaplanır ve muafarla birlikte 60-70.000) nüfusa sahiptir. Dolayısıyla 1531-1573 döneminde kent nüfusu iki katına çıkmıştır. Bkz. Özer Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 2006, s. 108-111.

10 Yunus Koç, “Osmanlıda Toplumsal Dinamizmden Celali İsyanlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum”, *Bilgi, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Güz 2005, sy. 35, s. 231-245.

11 Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, çev. M. A. Kılıçbay ve E. Özcan, c. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990, s. 50; M. Aktepe, a.g.m.

kent nüfusunu, XVII. yüzyılın sonlarında, Mantran'ın tespit ettiği seviyeye çıkarmasa da (600.000-750.000?)¹² önemli ölçüde arttırmıştır. Görünüşe bakılırsa bu artışta gayrimüslim nüfusun payı daha fazladır.

2. Bütüncül Değerlendirmeler

İstanbul nüfusuna yaklaşım konusunda iki ana eksenin ön plana çıktığı görülür. Bunlardan ilki kenti bilinen tarihsel/siyasal ana dönemler (Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet) dahilinde ele alan, İstanbul nüfusunu değişik dönemlerdeki sayısal ya da yapısal durumlarına göre tasnif ve tarif eden araştırmalardan oluşan gruptur. Bu grupta yer alan çalışmalar daha çok ansiklopedi maddeleri ve İstanbul'u tek başına ve uzun soluklu bakışla konu alan monografilerdir. İkinci grup ise kent nüfusunu daha çok belirli zamanda ya da zaman aralığında irdeleyen çalışmalar kümesi olarak karşımıza çıkar.

İlk grupta nüfusa dair genel nitelikli bilgileri içeren üç ayrı ansiklopedi maddesi ile iki farklı monografi dikkati çekmektedir. Bunlardan birincisi MEB *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "İstanbul" maddesidir.¹³ Bu maddede nüfus bakımından dikkati çeken en önemli husus Bizans dönemi için verilen bazı rakamlardır. Buna göre V. yüzyılda kent nüfusu esir ve hizmetçiler hariç 110.000 civarındadır. Kent nüfusunun VI. yüzyılda Justinianus devrinde çok arttığı belirtilir. Ancak, deprem, istilalar, isyanlar ve veba gibi faktörlere bağlı olarak nüfus zaman içinde değişikliğe uğramıştır. İttifakla vurgulanan bir diğer husus ise nüfusun her dönemde "karışık unsurlardan mürekkep" olduğudur. Bu unsurlar arasında Franklar, Venedikliler, Pisahılar, Latinler, Museviler, Slavlar ve Türkler ön sırada yer alır (s. 1157-1160). Fetihden hemen önce ise kent nüfusu 40-50 bin civarındadır (s. 1171). Ansiklopedi yazarları kent nüfusu hakkında bir iki istisnai durum hariç rakam vermekten kaçınmışlardır. Zira kentnin Bizans dönemi için sağlam istatistiksel veriler bulunmamaktadır (s. 1157). Osmanlı dönemi için de Mevlana Muhiddin ve İstanbul zaimi Mahmud tarafından 1477 yılında tanzim edilen muhasebe icmal defteri ile İstanbul müfettişi Zekeriya Efendi'nin 1577 yılı için verdiği istatistiksel malzeme (s. 1207) dışında XIX. yüzyıla kadar sağlıklı veriler bulunmamaktadır. Zekeriya Efendi'nin verdiği malumata göre XVI. yüzyılda kentnin "Türkleştirilmesi hususunda hummalı bir faaliyet" göze çarpar (s. 1207). MEB *İslâm Ansiklopedisi*'nde İstanbul nüfusuyla alakalı olarak verilen

¹² Robert Mantran, *a.g.e.*, s. 48.

¹³ *İslâm Ansiklopedisi* (MEB), C. 5/II, (1950), s. 1135-1214. Madde, B. Darkot, A. Decei, C. Baysun, İ. Kafesoğlu, M. T. Gökbilgin, M. Sertoğlu, gibi farklı yazarlar tarafından kaleme alınmıştır. Nüfus bahsi Bizans dönemi için s. 1157-1160'ta, Osmanlı dönemi için de s. 1207'de yer alır. Maddenin devamında "İstanbul (Galata)", İstanbul (Tarihi Eserler)" ve "İstanbul (Türk Edebiyatında)" başlıklı alt maddeler sıralanır.

sayısal bilgiler bununla sınırlı olmakla beraber, kentin imarı, iaşe sorunu, yangınları ve siyasal olaylara dair genişçe malumat bulmak mümkündür. Ancak, XIX. yüzyıl nüfusuna dair hem sayım sonuçları hem de salnamelerde yer alan verilerin kullanılmadığı görülür. Aynı şekilde yabancı seyyahların muhtelif dönemler için verdikleri nüfus verileri de değerlendirme dışında bırakılmıştır.

TDV *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "İstanbul" maddesinin "tarih" kısmı da üç ayrı araştırmacı tarafından kaleme alınmıştır.¹⁴ Bizans dönemi kent nüfusu konusunda I. Demirkent çok genel bilgiler vererek bazı rakamları dile getirmiştir. Buna göre kentin nüfusu IV. yüzyılın sonunda tahminen 200 bin, VI. yüzyılda yarım milyon, IX. yüzyılda ise bir milyona ulaşmıştır (s. 207). Yazarın da belirttiği gibi bu sayılar sadece "tahmini"dir ve oldukça abartılıdır. Ayrıca bu "tahminlerin" dayanağı konusunda herhangi bir detay verilmediği gibi nüfusun azalış seyri ve sebepleri konusunda da bir bilgi mevcut değildir. IX. yüzyılda bir milyona ulaştığı belirtilen nüfusun X. yüzyıldan sonra hangi saiklerle azalma sürecine girdiği konusuna değinilmemiştir. Sadece Latin hakimiyeti (1204-1261) döneminde nüfusun 50-75 bin arası bir sayıda olduğu belirtilir (s. 211). Fetih sonrası İstanbul, hızla çehre değiştirmiş ve tarihî yarımada-nın dışına doğru taşmaya başlamıştır. Şehrin fetih sonrasında yeniden nüfuslandırılması bahsine İnalçık detaylı olarak yer verir (s. 221). Buna göre uygulanan sürgün yöntemi ile İstanbul'a çok sayıda nüfus yerleştirilmiştir. Böylece şehir yavaş yavaş Osmanlı karakteri kazanmaya başlamıştır. İstanbul, "zaman içerisinde bir imparatorluk merkezinin kozmopolit ve renkli hayatının hakim olduğu, farklı kültürlerin kaynaştığı büyük bir metropol haline gelmiş; bütün imparatorluk zamanla İstanbul merkezli bir kültür ve sosyal yapının etkisine girmiştir" (Emecen, s. 218). "Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren taşradaki şehir hayatında İstanbul'un manevi ve kültürel baskısı sürekli hissedilmiş ve üç kıtanın bütün özelliklerini taşıyan kalabalık ve sivil nüfusu yanında saray ve görevlilerinin de sivil hayatı doğrudan etkilediği bir şehir haline gelmiştir" (Emecen, 218). "Nüfus ve sosyal yapı" bahsinde İnalçık, fetih sonrası nüfuslandırma politikasına vurgu yaparken şehrin gelişmesine katkıda bulunacak esnaf ve zanaatkar grupların İstanbul'a yerleşmelerinin teşvik edildiğinden bahseder (s. 232). Ayrıca Fatih Sultan Mehmet, 1459 yılında fetihden önce ve sonra kaçan Rum ahalinin yerlerine dönmesi hususunda bir ferman çıkarmıştır. Buna ilave olarak seferlerde esir edilen çok sayıda ahali de İstanbul

14 TDV *İslâm Ansiklopedisi*, c. 23, 2001, s. 205-239. Maddenin "Tarih" kısmında "Bizans dönemi" (s. 205-212) I. Demirkent, "Fetih ve sonrası" kısmı (s. 212-220) F. Emecen ve içinde "nüfus ve sosyal yapı"nın da yer aldığı "Türk devri" kısmı (s. 220-239) da H. İnalçık tarafından kaleme alınmıştır.

etrafındaki köylere yerleştirilmiş ve bunlar Haslar kazasının köylerini oluşturmuştur. Bu bağlamda Eyüp kazasına bağlı 163 köyün 110'unda 2000 has ortakçı kul mevcuttur (s. 233). 1459 yılında Amasra'dan Ermeni ve Rum tüccarlar, 1460'ta Mora, Taşöz, İmroz ve Semendirek adalarının Rum ahalisi, 1461'de Trabzon Rumlarının bir kısmı, 1468-74 arasında Konya, Larende, Aksaray ve Ereğli'den Müslümanlar ve Rum halk, 1475'te Kefe'li Rum, Ermeni ve Latinler şehre getirilerek yerleştirilmişti (İnalçık, s. 233). XVI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde çeşitli cemaatler halindeki Rumların İstanbul ve Galata'da kayda geçtiği; 777 Ermeni hanesinin 24 cemaat halinde yazıldığı ve şehirde 1490 adet Musevi hanesinin bulunduğu anlaşılmaktadır (İnalçık, s. 233). İnalçık 1477 tarihli sayıma göre İstanbul'da toplam 14.803 hane, Galata'da da 1.521 hane yaşadığını ifade etmektedir. İnalçık'ın verdiği bu rakamlara göre 1477 tarihinde İstanbul nüfusunun %60'ı Müslümanlardan oluşmaktadır. Galata'da Müslümanların oranı ise %35 kadardır (s. 233). Bu oranlarda ve genel toplamda askerler, ulema ve medrese öğrencileri ile esirler yer almamaktadır. Bunları da toplam sayıya ilave eden İnalçık 1477 yılı için toplam 100 bin civarında bir nüfustan bahseder ve bunu Barkan'a dayandırır (s. 233). Aynı verileri kullanarak başka bir hesap yapan Yerasimos ise İstanbul nüfusunun Fatih dönemi sonunda 75.000 civarında olduğunu ve fetihten önceki nüfusun üzerine çıktığını ifade eder.¹⁵ Yüzyılın sonlarına doğru (1492) İspanya, Portekiz ve Güney İtalya'dan sürülen Yahudilerin bir kısmının da İstanbul'a yerleştirilmesiyle İstanbul'daki Musevi nüfus hızla artmıştır. Bu kitlenin sayısı o tarihlerde İstanbul'u ziyaret eden bir seyyahın verdiği rakamlara göre 36.000 kadardır (İnalçık, s. 233). XVI. yüzyıl başlarından itibaren kente yönelik Müslüman göçü de artmaya başlar. Bu süreçte Rumeli, Anadolu, İran ve Mısır'dan gelen göçmenler daha çok siyasi ve ekonomik sebeplerle kente yerleşmekteydiler. Aynı yüzyılda Anadolu ve Rumeli topraklarında nüfus artış hızı %80 civarında olmasına rağmen İstanbul'daki nüfus artış hızı daha yüksektir. Anadolu'da yaşanan suhte ve Celali kargaşaları, medreselerin karışması, bazı yörelerde görülen kuraklık ve kıtlık, genç nüfusun İstanbul'a yönelmesine sebep olmuştu. Böylece hızla artan kent nüfusu yetkilileri de kaygılandırmaya başladı ve göçe karşı tedbirler alınması konusunu gündeme getirdi. İstanbul'daki imarethanelerin sağladığı imkanlar, iş bulma düşüncesi ve hayat kaygısı bu dönemdeki göçlerin belli başlı kaynağını oluşturmuştur (İnalçık, s. 234). Ama her hal ve kârda nüfus heterojenliğini koruyor, artış miktarı hemen hemen tüm dinî ve etnik gruplarda aynı nispette meydana

15 Stefanos Yerasimos, "Osmanlı İstanbul'unun Kuruluşu", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı- "Uluslarüstü Bir Miras"*, Nur Akın, Afife Batur, Selçuk Batur (ed.), İstanbul: YEM Yayınları, 2000, s. 205.

geliyordu. İnalçık ayrıca gayrimüslim ahaliden İslâm'a geçenlerden de bahseder ve bunlara Divan tarafından "nev-müslim" akçası altında para ödendiğini belirtir. Nüfus artışında 1514'ten itibaren sayıları artmaya başlayan ve 1526'da 12.689 iken 1609 yılında 77.523'e çıkan kapıkullarının etkisi büyük olmalıdır. Kapıkulu sınıfına dahil askerlerin önemli bir kısmı merkezde bulunduğu İstanbul nüfusuna doğrudan etki etmekteydiler. Bunların bir kısmı XVI. yüzyılın ortalarından itibaren esnaflığa başlamış, çeşitli sanat işleriyle uğraşmayı esas meslek haline getirmişlerdi (İnalçık, s. 236). Şehrin inziyat gücü de yeniçerilerden oluştuğundan güvenlik ve asayiş sorunları da gittikçe artmaya başlamıştı. Saray hizmetinde çalıştırılan ve sayıların 1555'te 7000 olan Acemi oğlanları da İstanbul'un nüfus profilinde yer alan gruplardandır. Sürgün, iç göç ve askerî unsurları, nüfus artışının en önemli sebepleri arasında sayan İnalçık, İstanbul nüfusunu olumsuz yönde etkileyen faktörlere de yer verir. Bunlardan en önemlisi bulaşıcı hastalıklardır. Veba, kolera, çiçek vb. salgınlar nüfusun birkaç yılda önemli miktarlarda azalmasına sebep olabiliyordu. Mesela 1466 yılında baş gösteren veba salgını yüzünden günde ortalama 600 kişi ölmüş ve birçok kişi şehri terk etmişti.¹⁶ Daha sonraki dönemlerde de aynı durum yaşanacaktır. 1511'den 1865 yılına kadar baş gösteren 20 salgın dalgası kent nüfusunda bazen ciddi boyutlara varan azalmaya sebep olmuştur (s. 236). İnalçık, İstanbul nüfusu için en önemli kaynak koleksiyonunun tahrir defterleri olduğunu belirttikten sonra cizye ve tahrir defterlerinin vergi amaçlı olarak düzenlenmiş olmasının yarattığı sıkıntıları dile getirir, ancak İstanbul'a ait tahrir ve cizye defterleri hakkında bilgi vermez. Diğer taraftan bu defterlerde vergi ünitesi olarak belirlenen "hane"nin gerçek nüfusa tebdili için kullanılacak katsayı konusunda İstanbul için 3-4 rakamını önerir. Zira XIX. yüzyıla ait verilerde hanelerdeki nüfus sayısının bu miktarın (3-4) üzerine çıktığı durumlar çok nadirdir. Diğer taraftan çok sayıda bekâr nüfusun barındığı İstanbul'da ortalama insan ömrü yirmi beş yıl olarak hesaplanmaktadır (s. 237). Tüm bu tespitler ışığında kıyaslama için kabul edilmesini önerdiği bir tablo sunar. Bu tabloda daha çok yabancı seyyahların verileri ile R. Mantran, F. Braudel, G. Moro ve Sanderson gibi eski ya da çağdaş verileri kronoloji belirtmeksizin birlikte sıralar (s. 237). Burada dikkat çeken en önemli husus nüfus bakımından sur içi ve sur dışı İstanbul ayırımının yapılmış olmasıdır. Bu konuda en eski veriler için sur içi esas alınırken Bizans dönemi için (Galata dahil) bazı rakamlara yer verildikten sonra da hemen Cumhuriyet dönemi sayım sonuçlarına ait bir tablo sunulur. Buradan yola çıkarak da 17,2 km²'lik sur içi İstanbul'u için 1927 yılı verilerine göre, hektar başına 145 kişi düşüğünü ifade eder. İstanbul'un 1927 yılı nüfus verileriyle

16 Yerasimos, a.g.m., s. 203.

elde edilen bu yoğunluk derecesinin XV. yüzyıl öncesi Avrupa şehirlerine ait nüfus yoğunluk verileriyle ilintilendirilmesi dikkat çekicidir (s. 237). Metnin sonunda da uzunca bir bibliyografya verilir. XIX. yüzyıl sayımlarında daha net bir şekilde görülecek ola dinî, etnik ve mekansal dağılım konularına neredeyse hiç temas edilmez.

İstanbul'un nüfus tarihine dair toplu ve tüm dönemleri dikkate alan değerlendirmeler arasında en sistematik ve eleştirel yaklaşımla yapılan son ansiklopedik çalışma *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi'*ndeki "Nüfus" maddesidir.¹⁷ Bu maddenin ilk kısmında İstanbul'un Bizans dönemindeki nüfusunu ele alan Berger'e göre, Bizans dönemi kent nüfusu konusunda tartışmalı rakamların varlığına rağmen daha makul tahminler de yapılabilir. Her şeyden önce kent Bizans döneminde de çok kültürlü ve dinli bir karakter arz etmektedir. Başlangıçta paganların ağırlıklı olduğu nüfus kompozisyonuna, Hristiyanlaşmayla birlikte yaşanan değişim, kente bin yıldan daha fazla bir süre boyunca damgasını vurmuştur. Kentte 400'lü yılların başında 150-200 bin insanın yaşamakta olduğu "akla daha yakın gözükür" (Berger, s. 108). Kentin batı yakasındaki eski Konstantinos surları ile II. Teodosios (408-450) tarafından inşa edilen yeni surların arasında kalan bölge hiçbir zaman yoğun iskâna sahne olmamıştır. 413 yılında, günümüze kadar varlığını sürdüren mevcut surlarının inşası ile kentin yüz ölçümü 12.7 km²'lik bir alana ulaşır. İlk surların içinde kalan 6 veya 7 km²'lik alan ise sık nüfusun yaşadığı mahalleleri barındırmaya devam etmiştir. Kent nüfusunu I. Justinianos (527-565) zamanında 500 bin ila bir milyon arasında tahmin edenler varsa da bu sayının aslında 300-400 bin civarına çekilmesi gerektiği fikri daha makul sebeplere dayanmaktadır (s. 108). 542'deki veba salgını nüfusun hatırı sayılır ölçüde düşmesine sebep olmuştur. 755 yılında V. Konstantinos kenti dışardan getirttiği göçmenlerle nüfuslandırmaya çalışırsa da bu yeterli olmaz. 840'lardan itibaren nüfusu tekrar artmaya başlayan kentin, 1204 Haçlı istilası sırasında 400 bin insan barındırdığı yolundaki rivayete rağmen XI-XII. yüzyıllarda 150 bin civarında sabitlenmiş bir nüfus barındırdığı akla daha yakın gözükmektedir (s. 108). Haçlılar döneminde nüfus tekrar azalır ve 1261'den sonra 50 bini geçmez. Fetihden önce de kent nüfusunun 40-50 bin civarında olduğu sıkça tekrar edilen genel bir kabuldür. Çalışmada yoğunluk konusuna da yer verilir ancak netlik yoktur. Sadece yüksek binaların varlığına dair I. Justinianos dönemine ait bir kayıttan hareketle bu yüksek binalar eğer sayıca da fazlaysa yoğunluğun artmış olacağı vurgulanır. Maddede, fetihden sonraki dönemde İstanbul nüfusunu kaleme a-

17 *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6, 1994, s. 107-118. Maddedeki "Bizans Dönemi" kısmı Albrecht Berger, "Fetih'ten 1950'ye" kısmı Zafer Toprak ve "1950'den Günümüze" kısmı da Ferhunde Özbay tarafından kaleme alınmıştır.

lan Z. Toprak, aynı türden eleştirel yaklaşımı sürdürerek Osmanlı dönemi için verilen bazı rakamların abartılı olduğunu dile getirir. Fetihden hemen sonra teşviklerle kentin canlandırılmasının düşünüldüğünü, ancak bununla istenen verimin alınamamış olmasından dolayı sürgün emirlerinin verilmeye başladığının ifade eder. Toprak da, daha sonra hemen herkesin atıfta bulunduğu ve dönemin tek kaynağını olan 1477-78 sayım defterine dayanarak sayısal verileri tekrar eder. Bu verilerden hareketle toplamda İstanbul ve Galata'da nüfusunun 82.000 civarında olduğunu, bu sayıya saray görevlileri, askerler, medreselilerin ilave edilmesiyle Barkan'ın verdiği rakamları (100.000) teyit eder. Daha sonra da 1461'den itibaren kente muhtelif padişahlar döneminde yapılan nüfus nakillerini, hane sayıları ile birlikte sıralar. Fakat bunlar arasında en dikkati çeken husus "Sultan I. Selim'in 1514 Çaldıran seferinden dönerken getirdiği 40 bin Ermeni'nin Samatya'ya yerleştirildiği" konusudur. Aynı türden bir başka bilgi de Kırım ve Kefe'nin alınmasıyla buralardan nakledilen nüfusla ilgilidir. Toprak, bu iki bölgeden getirilen 40 bin kişilik grubun Ermeni olduğunu ifade ederken (s. 108) İnalçık bu grubu Ermeni, Rum ve Latinler olarak tavsif eder (İnalçık, s. 233). Oysa bu tarihten sonra yapıldığı bilinen 1477 sayımındaki toplam Ermeni hane miktarı 756'dır (yani 3780 kişi). Sayımdan iki yıl önce getirilerek Gedikpaşa'ya yerleştirildiği ifade edilen (Toprak, s. 108) 40 bin Ermeni sayım dışı kalmış gibidir(?) Dahası 1475'te gelen bu 40 bin Ermeni nüfusa, 1514 Çaldıran sonrası getirilen ve Samatya'ya yerleştirilen 40 bin kişilik Ermeni nüfusu da ilave ettiğimizde (s. 108) 80 bin kişilik bir Ermeni nüfusa ulaşmak gerekir ki bu da 1520-30'lar için verilen 400.000(?) kadar nüfusun neredeyse ¼'ünün Ermenilerden oluşmasını gerektirir(?). Toprak, yine atıflara dayalı olarak XVI. yüzyıl boyunca İstanbul'un bir "Dünya kenti" olma özelliğini koruduğunu, XVII. yüzyılda ise Paris'ten sonra ikinci sırada yer aldığını ifade eder. Z. Toprak bu nüfusun, kentin bölgelerine göre dağılımını da E. H. Ayverdi'ye atfen verir. Buna göre, nüfusun %75'i sur içinde, %15'i Galata ve Eyüp'te, %10'u da Üsküdar ve Boğaziçi'nde sakindir. Müslim-gayrimüslim oranı da XIX. yüzyıla kadar hemen her dönem için %70-%30 civarındadır (s. 108). Toprak, daha sonra Mantran'a atfen İstanbul nüfusunun XVI-XVIII. yüzyıllardaki seyri hakkında rakamlar verir. Yabancı seyyahlar tarafından verilen bazı rakamları abartılı bulan Toprak, R. Mantran, H. İnalçık, F. Braudel ve B. Lewis'in nüfusla ilgili tahminlerini sıralar (s. 109). Yine Mantran'a dayalı olarak da nüfus yoğunluğundan bahseder ve verilen km² başına düşen nüfus miktarını (15-18.000 kişi) abartılı bulur. İstanbul'un bu yoğunluğa ancak 1980'lerde ulaştığını ifade ederek Mantran'ın verilerine şüpheyle bakar (s. 109). Konuya farklı açılardan bakan nüfus bilimcilerin rakamlarını da veren Toprak, bu tahminlerin bile abartılı olabileceğini belirtir. Sonunda da kendi

görüşünü açıklar: 1600'lerde 200 bin dolayındaki nüfusuyla İstanbul Avrupa'nın en büyük kentleri arasındadır ve bu kadar büyük bir nüfusun iâşesi ciddi bir sorun olarak görülür (s. 109). Hem tarihçilerin hem de nüfus bilimcilerin verilerine temkinli yaklaşan Toprak'ın buna karşın İstanbul'a nakledilen nüfus konusunda kaynakların sunduğu bazı rakamları sorgulamadan nakletmesi dikkat çekicidir. Diğer taraftan İstanbul nüfusu için en önemli sorunun iâşe meselesi olduğunu belirten Toprak, bu sebeple XVI. yüzyıl sonlarından itibaren yönetimin nüfus artışını önlemeye yönelik tedbirler almaya çalıştığını M. Aktepe'ye atfen dile getirir. Celali isyanları esnasında ve sonrasında kente yoğun bir nüfus göçünün yaşandığını; bunu önlemek, gelenleri geri göndermek için de fermanlar çıkartıldığını ifade eder. XVII. yüzyıl boyunca kente göç eden gayrimüslimlerden bahsederek bunların Galata civarına yerleştiğini, fakat asıl Franklar ve İtalyanların gelişiyle de Beyoğlu sınırlarına XVIII. yüzyıldan itibaren yoğun konut alanlarının inşa edildiğini vurgular (s. 109). Böylece kentin sur dışına doğru gelişip büyümesi XVIII. yüzyıl başlarından itibaren hızlanmıştır. XIX. yüzyıla gelindiğinde ifade edilen 1.000.000 civarındaki rakamların da çok abartılı olması gerektiğini belirterek bu döneme ait arşiv verilerine dayalı olarak kent nüfusunun 500.000'in altında olduğuna kesin gözle bakar. Bu dönem nüfus sayımlarının yapıldığı dönemdir ve kaynaklardaki verilerden yola çıkarak 1830 sayımına göre kent nüfusunun 352.000 civarında olduğunu, bu rakamın Lütü Efendi'nin verileri ve T. Güran'ın araştırmalarıyla teyit edildiğini ifade eder. Sayımda yer almayan askerî nüfus ve sayım dışı kalan tahmini nüfus sayıya ilave edildiğinde genel bir toplam elde edilir. Bu sonuç, T. Güran'ın verdiği 450.000 rakamına yakındır.¹⁸ 1885 sayımına göre nüfus 873.000 civarındadır yani sayı 50 yılda neredeyse iki katına çıkmıştır. XX. yüzyıl başları için de mevcut sayım verilerine dayalı olarak, 1906 tarihinde kent nüfusunun 700.000 civarında olduğunu belirtir (s. 110). 1885-1906 arasında görülen eksilme ise son sayımda yabacıların sayım dışı kalma ihtimaline bağlanır. II. Meşrutiyet döneminde yapılan sayım sonuçlarına göre İstanbul nüfusu 1912'de 857.069, 1913'te 855.515 ve 1914'te de 977.662 olarak verilir. 1914 rakamları *İhsaiyat Mecmuası* verileriyle de teyit edilerek, mecmuanın verdiği rakamın da 980.117 olduğu belirtilir (s. 110). Savaş dönemi için veriler eksiktir. 1919 yılı için yine *İhsaiyat Mecmuası* verilerine dayanarak nüfusun ilk defa bir milyonun üzerine çıktığının "resmî verilerce ifade edildiğini ve sayının 1.129.655 olarak geçtiğini" söyler. Bu rakamları da ihtiyatla karşılayan ve verilerin ciddiyetini sorgulayan Toprak, savaş sonrasında yapılan sayımları da

18 Tefik Güran, "İstanbul'un İâşesinde Devlet'in Rolü (1793-1839)", *Ellinci Yıl Armağanı, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, 1988, s. 245-275.

dikkate alarak 1922 yılında Polis Müdürlüğünün yaptığı sayımı esas alır. Buna göre 1922 yılında 710.286 kişi kayıtlıdır. Bu nüfusun 373.124'ü Müslüman, 158.219'u Rum, 87.919'u Ermeni, 40.018'i Musevi ve 51.006'sı diğer unsurlardan oluşur. Aynı sayıma göre şehir nüfusunun %48.6'sı erkeklerden, %51.4'ü kadınlardan oluşmaktadır. Temmuz ayında sonuçlanan bu sayımdan hemen sonra Büyük Taarruz başlamış, nüfusun bir kısmı Anadolu'ya intikal etmiş, bir kısmı da Milli Mücadele akabinde göç etmiştir. Böylece, Cumhuriyetin ilanı esnasında İstanbul nüfusu 600.000 civarına inmiş gözükmemektedir (s. 110).

İlk gruba dahil ettiğimiz monografik eserlerden birisi de Cem Behar'a aittir.¹⁹ Cem Behar Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye nüfusuna dair istatistiksel verileri derlediği çalışmasında İstanbul nüfusuna ayrı bir bölüm ayırmış ve nüfus verilerini dönemlere göre tablolar halinde vermiştir. Bu tablolardan ilkinde kent nüfusu hakkında daha önceden bilinen rakamları kronolojik sırayla verir.²⁰ Tabloda, verilen nüfusun hangi araştırmacılar tarafından ne tür kaynak ve yöntemlerle elde edilmiş olduğuna dair açıklamalar da yer almıştır. Buna göre İstanbul nüfusu 1440'larda 40-50.000, iken 1477 sayımına dayalı olarak elde edilen üç farklı rakamın katsayı farkına bağlı olarak Barkan,²¹ Schneider²² ve Ayverdi²³ tarafından öne sürüldüğünü açıklar. Barkan'ın yaptığı 1520-30 yıllarına ait 400.000 kişilik tahminin ise yazar tarafından kaynak gösterilmeksizin yapıldığı vurgulanır. Aynı kaynağa yakın bir tarihteki başka bir kaynağa ve ona atfen Mantran'a²⁴ dayalı olarak da 1550 yılında kent nüfusunun 410-520.000 aralığında olduğunu nakleder (s. 69). İstanbul nüfusunun XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki durumunu ihtiva eden tabloda (s. 70, tablo 4.2) çok sayıdaki Batılı gözlemcinin tahminlerine yer vermeyi gereksiz görürken bunun sebebini de "seyyahların verdikleri rakamların hemen tümü *olsa olsa* türünden tahminlerdir" diyerek açıklar. Tabloda yer alan ilgili yüzyıllara ait tahmini dört rakam ise şöyledir: 1640: 1.000.000, 1681: 800.000, 1690: 600.000-750.000, 1792: 500.000. Buradaki verilerin kaynağı da Mantran'ın araştırması

19 Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 2003.

20 C. Behar, *a.g.e.*, s. 69.

21 Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, c. X (1953), s. 11, 21; Aynı yazar, "Essai sur les données statistiques des registres de recensements dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles." *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1, 1957, s. 9-36.

22 Alfons Maria Schneider, "Onbeşinci Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", *Bellekten*, 1952, sy. 63, s. 35-50.

23 E. Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehri İskanı ve Nüfusu*, Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Yayınları, 1958.

24 R. Mantran, *a.g.e.*, s. 45.

ile Fransız seyyah Olivier²⁵ ve Venedik Balyoslarının verdiği rakamlardır. Behar, XIX. ve XX. yüzyıl başları için de bir tablo verir (Tablo 4.3, s. 71). Sayım verilerine dayalı olarak verilen bu rakamlardan hareketle Shaw ve Shaw'a atfen 1844 yılı için 391.000, 1856 yılı için de 430.000 sayısı verilir (s. 71 not:1). O halde Mantran'ın ele aldığı dönemden (1690'lı yıllar) sonra İstanbul nüfusunda dramatik bir düşüş mü yaşanmıştır? Sorunun cevabı aşağıda tartışılacaktır. Behar'a dönecek olursak, kent nüfusu 1885 yılı için 873.575 olarak, 1906 yılı için 864.576 ve 1914 yılı için de 909.987 olarak sıralanır.²⁶ Behar daha sonra V. Cuinet'ye atfen Anadolu yakasının 1894 yılı kaza dökümlerini ihtiva eden bir tablo sunar (s. 72) ve ardından da XIX. yüzyıl rakamlarına göre müslim-gayrimüslim oranlarını gösterir (tablo 4.5, s. 73). Buna göre 1844-1914 arası gayrimüslim oranı %52'den 38'e düşmüş gözükmektedir. Behar devamlı sayımlara göre etnik ve dinî cemaat dağılımını, 1885 sayımına göre İstanbul doğumlu olan ya da olmayanları da cemaatlere göre tasnif eden bir başka tablo sunar. Tablodaki rakamlara göre 1885 yılı verilerinde yer alan nüfusun ortalama %54'ünün doğum yeri İstanbul dışıdır. Bu oran Müslüman nüfusta %62 iken Musevi nüfusta %4.51'dir. Nüfusun mesleklere göre dağılımını ihtiva eden bir diğer tabloya göre de devlet memurlarının %95'i, esnafılık, zanaat ve ticaretle uğraşanların da %38.3'ü Müslümandır. Bu sonuncu meslek grubunda %25.4 Rum, %27.0 da Ermeni nüfus yer almaktadır ve tüm bu veriler 1885 sayımında yer alan ve mesleği kayda geçen 407.609 kişi üzerinden elde edilmiştir (tablo 4.9, s. 77). Behar, ne nüfus yoğunluğu ne de nüfusun azalma dönemleriyle ilgili konulara girer. Salgın hastalıklar, deprem ve yangın sebebiyle zaman zaman düşüş eğilimi gösteren İstanbul nüfusunu artış ekseninde değerlendirir. Bu artışı sağlayan faktörler ya da nüfusun fazla artmış olduğu ileri sürülen dönemler için herhangi bir açıklama getirmez. Behar tüm kitapta izlediği yöntemi İstanbul nüfusu konusunda da takip etmiş, sadece farklı dönemler için elde ettiği ve sağlam bulduğu verileri kronolojik sırayla tablolaştırarak önemli bir katkı sağlamıştır. Bu yüzden tablolarda verilen rakamlara ve kaynaklara dair küçük not ve izahatlar dışında nüfusun artış ya da azalış faktörü olarak sürgünlere, göçlere, toplu iskân kararlarına, saray ve çevresinin nüfusa etkisine vs. tercih ettiği yöntem gereği değinmez. Oysa Behar, başka çalışmalarında XIX. yüzyıl İstanbul nüfusunu, nüfusbilim yöntemlerine göre başarılı bir şekilde analiz etmiş ve katmanlaşma, yaşa, cinsiyete, dinî/etnik duruma göre ayrışım, doğurganlık oranları,

25 Guillaume-Antoine Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi*, çev. Oğuz Gökmen, İstanbul, 1977.

26 Tabloda 1896 yılı için verilen 1.115.946 rakamı, İstanbul, Eyüp, Beyoğlu ve Galata'nın 1885 sayımına, V. Cuinet tarafından verilen Anadolu yakasına ait rakamlar ilave edilerek elde edilmiştir. Behar, *a.g.e.*, s. 71, n. 3.

ortalama ömür ve bunların yüzyıl boyunca geçirdiği evreler hakkında güçlü analizler yapmıştır.

İstanbul nüfusunun sayısal kısmını, geç Bizans ve tüm Osmanlı dönemi boyunca izlediği seyri, hem kaynaklara hem de modern araştırmalara dayalı olarak bütüncül bir yaklaşımla değerlendiren araştırmaları burada sınırlamak gerekir. Bu gruba dahil edilebilecek monografik özellikteki sonuncu eser B. Lewis'in *İstanbul ve Osmanlı Uygarlığı* adlı kitabıdır. Kitapta Lewis, İstanbul'un farklı dönemlerdeki nüfus verilerine dair bilgiler aktarır. Bunlardan XV. yüzyıla ait olanlar yine 1477 yılında yapılan ve yukarıda bahsi geçen sayım sonuçlarına dayanır.²⁷ Lewis devamla İngiliz seyyah John Sanderson'un 1593 yılına ait verdiği nüfus bilgilerini detaylarıyla aktarır. Buna göre kentin nüfusu 1593'te 1.231.207'dir.²⁸ Oldukça abartılı olarak gözükten bu rakamlar sorgulanmadan ve teyit edilmeden aktarılır. Mesela kentteki Yahudilerin erkek nüfusu 150.000, Hristiyanların erkek nüfusu da 200.000 olarak verilir.²⁹ Bu rakamların abartılı olduğu aşikardır. Lewis İstanbul nüfusu konusuna daha fazla değinmez.

İstanbul nüfusuna, tüm dönemleri içine alacak şekilde bütüncül yaklaşan çalışmalardan hareketle ortaya çıkan tabloya kısaca değinmek gerekir. Bizans döneminde kent nüfusu VI-VII. yüzyıllarda artmış, sonrasında göç, salgın hastalık, istila tehdidi ve işgal gibi sebeplere dayalı olarak değişik dönemlerde iniş çıkışlar yaşasa da yatay bir seyir izlemiş ve fetihden önce de minimum seviyesine düşmüştür. Fetih bir kırılma noktasıdır ve sonrasında özellikle Fatih Sultan Mehmed'in çabalarıyla yeniden nüfuslandırılmıştır. Nüfus artışında devlet teşviki, desteği ya da zoruyla olsa da artış hızlı olmuştur. XVI. yüzyıl başından itibaren de bazen yine devlet müdahalesi fakat çoğu zaman da artık pekiştirdiği çekim gücüyle nüfus hızla artmaya devam etmiştir. Bu artışın yarattığı iase, güvenlik ve barınma sorunları yüzünden devlet bu kez göçü kontrol altına almaya, kente girişleri sınırlandırmaya, hatta gelenlerin bir kısmını geri göndermek suretiyle nüfusu kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Bu kontrollü seyir sayesinde İstanbul'un nüfus XVII. yüzyılın başından itibaren "aşırı dalgalanmalar"a maruz kalmayan bir seyir izlemiştir. Zaman zaman görülen deprem, yangın, salgın hastalık gibi nüfusu olumsuz etkileyen faktörlere rağmen kent nüfusu büyümeye devam etmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de özellikle Balkanlar'dan ve Karadeniz'in kuzeyinden gelen göçler sebebiyle kent nüfusu hızla artmıştır. İstanbul bu göç dalgalarında bir "istasyon" vazifesi görse de kente de önemli miktarda nüfus yerleşmiştir.

27 Bernard Lewis, *İstanbul ve Osmanlı Uygarlığı*, çev. Nihal Önol, İstanbul: Varlık Yayınları, 1975, s. 119.

28 B. Lewis, *a.g.e.*, s. 121.

29 Aynı yer.

XIX. yüzyılda yaşanan bir başka süreç, dünyaya ekonomik, ticari ve siyasi eklemlenme süreci de nüfus artışında etkili olmuş ve yüzyılın sonunda İstanbul'da yaşayan yabancı sayısı 100.000'i aşmıştır.

İstanbul nüfusu üzerine bütüncül yazılarda dikkat çeken hususlardan birisi de nüfus tahmin kaynağı olarak kullanılan seyyah verilerinin, bir iki istisna dışında, abartılı ve güvenilir olmadığıdur. Bu konuda hemen herkes ittifak halindedir. Ayrıca kent surlarının nüfusun yayılımı açısından bir eşik olarak kabul edilmesi, bir diğer husustur. Sur içi ve dışı ayrımı kent nüfusunun büyüklük ve yoğunluk ölçütlerinden birisidir. Üzerinde ittifakla durulan bir diğer husus ise İstanbul nüfus dinamiğini belirleyen temel faktörler olarak, payitaht olmak hasebiyle devlet müdahalesi ve göç olgusunun öne çıkmasıdır. Devlet, gerek teşvik veya sürgünle nüfusun artmasına sebep olurken bazen de yasak, kontrol veya geri gönderme şeklindeki müdahaleyle aşırı artan nüfusu azaltma veya en azından durağan halde tutmaya çalışmıştır. Tüm bu süreçlerde İstanbul, kültürel anlamda çoklu karakterini her dönemde muhafaza etmiştir. Farklı din, dil, etnik kimlik ve coğrafi kökenlere sahip insanlar kente kozmopolit bir karakter verirlerken toplumun ve devletin ana omurgasını oluşturan İslâm ve ortak iletişim aracı olarak Türkçe esas unsur olarak kalmaya devam etmiştir.

3. Dönemler, Veriler, Abartılar ve Yanlışlar

XV. ve XVI. yüzyıllar

Fethin hemen öncesinde İstanbul'un nüfusu konusunda az çok ittifak halinde kabul olunan 30-50.000 rakamları hakkında söylenecek pek fazla bir şey yoktur.³⁰ Fetihden sonra 1477 sayımı verileri üzerine yapılan bazı değerlendirmeleri dikkate almak gerekir. Bu, İstanbul için yapılmış ilk düzenli genel yapı sayımıdır. Bu tarihten sonra, XIX. yüzyıl sayımlarına kadar düzenli ve genel nitelikli bir sayım yapılmamıştır. Bu sebeple arada geçen yüzyıllar için yapılan hesaplamalar, çıkarımlar, tahminler birbirinden oldukça farklılık arz etmektedir. Zira bu sayım hane ve dükkânların dinî gruplara göre dağılımın ihtiva etmekte ve buradan hareketle Schneider şehrin nüfusunu 70.000 olarak verilmektedir.³¹ Aynı verilerden yola çıkan O. Nuri Ergin ise 5 katsayısını kullanarak nüfusu 85.620 olarak hesap eder. Bu rakamın 51.430'u Türk, 18.715'i Rum, kalan kısmı da öteki unsurlara aittir. Ergin bu sayıya saray ve kışlalardaki nüfusu da ilave

30 Alfons Maria Schneider, "Onbeşinci Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", *Bellekten*, 1952, sy. 61, s. 39; Albrecht Berger, "Nüfus (Bizans dönemi)", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6, s. 107-108; "İstanbul" *İslam Ansiklopedisi*, MEB, c. 5/II, 1950, s. 1171.

31 Schneider, a.g.m., s. 44.

ederek rakamı 100.000'e çıkarır.³² Aynı verilerden hareket eden E. Hakkı Ayverdi ise bu kez 8 katsayısını kullanır ve Eyüp, Galata ve Üsküdar'ı da dahil ederek 185-190.000 kişiden bahseder³³ ki, hem katsayı bakımından hem de kentin fiziki durumu bakımından kabul edilmesi mümkün olmayan bir rakamdır.

Aynı şekilde İstanbul'un XVI. yüzyıl nüfusuyla alakalı tartışmalar bu bakımdan daha da ilgi çekicidir. Yerasimos'un ifadesiyle aktarmak gerekirse, "16. yüzyıldaki İstanbul nüfusu ile ilgili verilen çoğu bilgi, Kanûnî dönemi İstanbulu'na bir metropol hatta megapol görüntüsü vermekte, 400.000 ila 1.000.000 arası nüfus tahminleri yapılmaktadır. Bu kargaşanın arkasında pek çok sebep yatar: Bunların başında istatistiki nitelikteki veri noksanlığı ve bunun aksine özellikle seyyah edebiyatında şehrin büyüklüğünü abartılı bir şekilde aktaran 'insiyaki' sayısal bilgilerin bolluğu gelmektedir".³⁴ Yerasimos'a göre diğer bir faktörse Batı'dan bakıldığında bir çeşit "exotisme" kaygısının edebiyata egemen olması ve bunun tarihçileri de etkilemesidir. Aynı şekilde Doğu'dan bakıldığında da İstanbul'u "büyük" hatta "dev" bir kent kimliğine sokma isteği vardır. Tüm bunları göz önünde tutarak Yerasimos, abartılı rakamları tekrarlamak yerine eldeki sayım, cizye ve vakıf verilerini topyekûn değerlendirmeyi denemiştir. Buna göre, 1477'den 1540-45'e kadar geçen 70 senelik zaman içinde Hristiyan nüfusun yarı yarıya azalmış (%40'tan %15-20'ye), Yahudi nüfus ise 1492 sonrasında oranını korumuştur. Vakıf kayıtlarından hareket ederek aynı tarihlerdeki toplam nüfusun da 1540-45 yıllarında 150.000 (Galata, Eyüp ve Üsküdar hariç) civarında olduğu sonucuna varmıştır.³⁵ XVII. yüzyıl sonlarına doğru nüfusun 300.000 gibi bir rakama çıktığı ve aynı anda gayrimüslim oranının da tekrar %40'lara yükseldiği tespitinde bulunur. Yerasimos, İnalçık'ın *Encyclopédie de l'Islam*'da XVI. yüzyıl İstanbul nüfusuna dair verdiği rakamları sorgular ve bu rakamların kaynağı olarak Barkan'ı görür.³⁶ Barkan ise eserinde, 1535 civarı için verdiği 80.000 hane bilgisini, aslında "gerçeğe dayanmayan tahmin" olarak nitelemektedir.³⁷ Yerasimos'a göre Barkan'ın amacı Braudel'i destekleyici veri sunmaktır. Ona göre, Barkan'ın burada yaptığı, Braudel'in XVI. yüzyıl sonu için verdiği

32 Osman Nuri Ergin, "İstanbul'un Fethinden Sonra Şehir Nasıl İmar ve İskan Edildi?", *Resimli Tarih Mecmuası*, 1953, sy. 41, s. 2362-63.

33 E. H. Ayverdi, *a.g.e.*, s. 82.

34 Stefanos Yerasimos, "16. Yüzyıl İstanbul Nüfusunun Tekrar Değerlendirilmesi İçin Veriler", *Toplumsal Tarih*, Şubat 1995, sy. 14, s. 26.

35 Aynı yer.

36 Ömer Lütfi Barkan, "Essai sur les données statistiques des registres de recensements dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1, 1957, s. 9-36.

37 Ö. Lütfi Barkan, *a.g.m.*, s. 20.

700.000'lik tahmininden yola çıkarak yüzyılın başı için "olsa olsa" şeklindeki bir uyarlamadan ibarettir. Böylece Barkan'ın yaptığı dolaylı çıkarım daha sonra Braudel'in eserinin ikinci baskısına (1976) "gerçek" bilgi olarak girecektir. Bu rakamlar, Mantran tarafından XVII. yüzyıl için kendi bulduğu rakamlarla karşılaştırmak için veri olarak da kullanılmış; böylece başlangıçta "tahmin" olan sayılar, "gayet dakik" bilgilere dönüşmüştür.³⁸

Yorumlar, tahminler ne olursa olsun XVI-XVIII. yüzyıllar boyunca İstanbul nüfusuna dair sağlam verilerden, sayım kayıtlarından mahrum olduğumuz kesindir. Bu sebeple 1477 verilerini karşılaştıracak, nüfusun gerçek boyutunu ve artış hızını takip etmemize imkân verecek kaynakların yokluğunda geriye sadece dolaylı yöntemleri izlemek ve tahminlerde bulunmak kalır. 1520-30'lar için Barkan tarafından verilen 400.000³⁹ rakamı ile, 1550'ler için verilen 410.000-520.000 rakamının teyidi mümkün değildir.⁴⁰ Yine Barkan'ın 1571-80 yılları için verdiği 700.000 rakamı⁴¹ da bir tahminden öte değildir. Mantran ise bu rakamı XVII. yüzyılın sonları (1690-91) için ifade eder.⁴² Sonuç olarak XVI. yüzyılın ortalarına kadar nüfus artışında gittikçe zayıflayarak da olsa devlet müdahalesi gören İstanbul, bu tarihten itibaren kendi çekim gücüyle nüfus almaya devam etmiştir. Yüzyılın sonlarına doğru da yukarıda dile getirilen sebeplere dayalı olarak nüfus artış hızı ivme kazanmış olmalıdır.

Mantran ve XVII. Yüzyıl Sonu İstanbul Nüfusu: Zorunlu Bir Revizyon

XVII. yüzyıl sonları için Mantran tarafından verilen 600-750.000 rakamı da ciddi anlamda teville muhtaçtır. Mantran, kaynak olarak, İstanbul, Galata ve Eyüp'te cizye veya baş vergisi ödemek zorunda olan gayrimüslimleri içeren iki belgeden yola çıkar. Toplamda 62.000 vergi mükellefi artı muaf sayısına ulaşır ve bunları "hane reisi" olarak kabul ederek hesaplamasını buna göre yapar. Esas sorun da burada başlar: cizye ödeyenleri "hane reisi" saymak ve buradan yola çıkarak her haneyi 4 ya da 5'le çarpmak. Oysa cizye vergisi hasta, sakat, işsiz ve din adamı olmayan 14-75 arası tüm gayrimüslimlerden alınan bir vergidir.⁴³ Dahası bölüğü yaşı konusu tartışmalıdır ve 12 hatta 10 yaşına kadar geri çekildiği sıkça görülen bir durumdur.⁴⁴ Aynı şekilde cizye

38 Yerasimos, a.g.m., s. 27.

39 Barkan, "Tarihi Demografi..", s. 11.

40 Mantran, a.g.e., s. 45.

41 Barkan, "Essai..", s. 27 ve tablo 1.2, 1.3.

42 Mantran, a.g.e., s. 45.

43 Boris Christoff Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye (Baş Vergisi)", çev. Şinasi Altundağ, *Bulleten*, 1944, VIII/32, s. 606.

44 Doğan Yörük, "1843 Tarihli Cizye Defterine Göre Aksaray Kazası'ndaki Gayrimüslimler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ekim 2007, sy. 170, s. 152, 153.

mükellefiyetinin 80 ve üzeri yaşlara kadar çıktığı da görülür.⁴⁵ O halde cizye mükellefini hane reisi olarak kabul etmek hiç doğru değildir, özellikle de 1691 cizye reformundan sonra.⁴⁶ Benzer bir durum tahrir defterlerinde yer alan “nefer” konusunda da görülür. Bu sebeple haneden hareketle nüfus elde etmek için 5 katsayısı kullanılırken “nefer” söz konusu olduğunda katsayı 3’e düşer.⁴⁷ Daha fazlası hem abartılı olur hem de yanıltıcıdır. Böylece Mantran tarafından nüfus hesabı için kullanılmak üzere cizye mükellefi ve muaf sayısı olarak verilen 62.000 rakamı “hane” değildir. Bu durumda katsayı olarak da 5 yerine daha gerçekçi bir rakam olarak en fazla 2.5 rakamını kabul etmek bir zorunluluk halini alır. Zira 10-12 yaşından 80 yaşlarına kadar cizye mükellefinin kayda geçtiği düşünülürse cizye defterlerinde kaydedilenlerin toplam nüfusun neredeyse yarısına yaklaştığı görülür. Geriye 10-12 yaş altı erkekler ve varsa muaf kalır. Bu durumda Mantran’ın toplam gayrimüslim nüfus hesabı ve buradan hareketle elde ettiği toplam nüfus miktarı için verdiği sayının revize edilmesi şart olur. Hesabı tekrar yaparsak: 62.000x2.5= 155.000 (veya nefer olarak kabul edip katsayı için 3 alındığında da en fazla 186.000) gayrimüslim nüfus elde edilir. Yine Mantran’ın kabul ettiği gayrimüslim-müslim oranlarını uyguladığımızda (%58 müslim, %42 gayrimüslim) Müslüman nüfus 214.000 dolayında çıkar ve toplamda da 369.000 civarında bir rakam elde edilir. Bu da XVII. yüzyıl sonu İstanbul için makul, kabul edilebilir ve daha gerçekçi bir nüfus miktarıdır. Saray halkı, kapıkulları, muafklar vs. dahil edilince de 1690’lı yıllar için maksimum 370.000-400.000 kadar bir nüfus elde edilmiş olur. Bu da bize hem geriye doğru XVI. yüzyıl için daha kabul edilebilir kademeli bir tahmin yürütmemize hem de XIX. yüzyıl sayımlarında elde edilen nüfus miktarına geçişte daha makul bir çerçeve sunmamıza ve karşılaştırma yapmamıza imkan verir.

XVIII. yüzyıl boyunca İstanbul nüfusunda normal artış hızını etkileyen çok önemli gelişmelerin yaşanmadığı söylenebilir. XVIII. yüzyılın başında Lale devri (1718-1730), İran’la savaş, Patrona isyanı (1730), son çeyreğinde ise Rusya ile savaş (1768-774) ve 1789’da III. Selim’in tahta çıkışı gibi hadiseler ön planda yer alır. Bu süreçte hükümet, zaman zaman İstanbul nüfusunu kontrol

45 Darende ve Bilecik’te cizye mükelleflerinin yaş aralığı 12-80 iken, Aksaray’da bu aralık 10-88 yaşır. D. Yörük, aynı yer, not. 50. Yörük ve başkaları tarafından incelenen 1843 tarihli cizye defterlerinde mükelleflerin yaşları da kaydedilmiştir. Yörük, buradan hareketle Aksaray’daki cizye mükelleflerini yaş gruplarına göre tasnif etmiş ve ağırlıklı yaş gruplarını görme imkanını yakalamıştır. Yörük, a.g.m., s. 153, tablo VI.

46 Cizye reformu konusunda bkz. Halil İnalçık, “Cizye”, TDV *İslam Ansiklopedisi*, c. 8, s. 46.

47 Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, s. 63.

altında tutmak için bir dizi önlemler de almaya çalışmıştır.⁴⁸ Zira Patrona isyanında kentte yaşayan işsiz güçsüz nüfusun etkisinden bahsedilir.⁴⁹ Aktepe bu meyanda 1721, 1724, 1731, 1734 ve sonraki tarihlerinde gönderilen hükümlerden yola çıkarak İstanbul'a göçün önüne geçilmeye; zaruri olarak gelip gidenlerin de kontrol altında tutulmasına çalışıldığını ifade eder (s. 12.) Aynı şekilde İstanbul etrafında bir şekilde zuhur eden taşra unsurlarının tahliyesi için de çalışmalar yapılmıştır. Artan nüfusun ihtiyaçları ve başka sebeplerle 1840 yılında İstanbul'da zahire sıkıntısının baş göstermesi esnafın isyanına sebep olmuştur. Sultan I. Mahmud, İstanbul'a göçün önlenmesi için önleyici tedbir, kontrol ve geri gönderme şeklinde uygulamalara başvurduğu gibi, göçün esas faktörü olan "taşranın ahvalini ıslah etmek" için de bir dizi tedbirler almaya çalışmıştır. Anadolu ve Rumeli'deki reayanın sefaletine sebep olan hususların ele alındığı ve ıslaha çalışıldığı yine hükümlerden anlaşılmaktadır (s. 21). Ancak tüm bu tedbirlerin taşradan İstanbul'a göçü tam olarak durduramadığı 1748 tarihli bir hükümden anlaşılmaktadır.⁵⁰ Aynı türden tedbirler yüzyılın ikinci yarısında da alınmaya devam etmiştir. Bu dönem Mühimme kayıtlarında İstanbul nüfusunun kontrolü ile iase ve asayiş konusunda hassasiyetin arttığını gösteren belgelerin sıklığı Patrona isyanından sonra devletin bu konulara verdiği önemin bir göstergesidir. Tüm bu sıkı denetim, yasak, geri gönderme ve diğer tedbirler sayesinde İstanbul nüfusu anormal artışlar yaşamadan, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar "normal" sayılabilecek bir artış hızında kalmış ve nispeten dengeye kavuşmuş bir profil çizer. Bu sebeple de 1844'lere gelindiğinde İstanbul nüfusu hâlâ 500.000 civarında seyretmektedir.⁵¹

XIX. Yüzyıl: Yenileşme, Göç ve Sayımlar Bağlamında İstanbul Nüfusu

III. Selim'in askerî reform çabaları ve ardından gelen II. Mahmud dönemindeki yenilikçi adımlar, Osmanlı İmparatorluğu'nu hızlı bir değişim sürecine sokmuştu. Merkezî yönetim, vergi sistemi, taşra idaresi, ordu vb. alanlarda yapılan reformlar Tanzimat sürecini doğurmuş ve ardından da topyekûn bir dönüşüm hareketi başlamıştı. Nazırlıkların kurulması, arazi reformu, adli ve mali sistemdeki yeniliklere birbirini takip etti. Tüm bu sürecin ana hedefi değişen ve artık İmparatorluğu doğrudan etkileyen dış dünya karşısında askerî ve siyasi alanda tutunmak, ülkenin toprak bütünlüğünü korumaktı. Ancak ülkenin Avrupa yakasında kalan eyaletlerinde çoktan milliyetçilik ve ayrılık fikirleri

48 Aktepe, a.g.m., s. 1.

49 Aktepe, a.g.m., s. 10.

50 Aktepe, a.g.m., s. 28.

51 Stanford Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c. II, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: E Yayınları, 1983, s. 295.

eyleme dönüşmeye başlamış; Avrupa devletlerinin fikri, siyasi, ekonomik ve lojistik desteği ile İmparatorluk bünyesinden kopmak için silahlı mücadeleleri başlamıştı. Birbirini izleyen Yunan, Sırp, Arnavut ayaklanmaları, dış destekle Balkanlar'da etnik milliyetçilik fikriyle yeni devletlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Tüm bu süreçlerde Rusya'nın güneye inme ve panslavist politikası, Avusturya'nın Balkanlar'da egemen olma fikri, İngiltere ve Fransa'nın da ticaret yollarının denetimi ve uluslararası denge politikaları sebebiyle Osmanlı Devleti'nin tüm dış ve iç siyasetinde etkin olmaları sonucunu doğurdu. Kırım Savaşı sonrasında kaybedilen topraklar, ardından gelen Bulgaristan bağımsızlık hareketi ile yüzyılın sonuna doğru gelindiğinde, Balkanlar'ın (Trakya hariç) neredeyse tamamında Osmanlı egemenliği son bulmaktaydı. Tüm bu iç ve dış gelişmeler sırasında yaşanan "içe dönük göç"⁵² hareketinin Osmanlı payitahtına nüfus bakımında etkisi anı ve doğrudan oldu.

İstanbul'un XIX. yüzyıl nüfus tablosunu oluşturmak nispeten modern bürokratik çabalara rağmen o dönem için de oldukça zordu. Modern bürokrasinin gereği olarak, kayıt sistemi geliştirildiği gibi envanter oluşturma ve buna göre tedbir alma düşüncesiyle bu işi düzenlemek üzere Dahiliye Nezareti bünyesinde Ceride-i Nüfus Nezareti kuruldu (1830) ve bu idarenin yönetiminde aralıklarla nüfus sayımı yapılmaya başlandı. Bu sayımlarında ilki 1831-1838 yılları arasında gerçekleştirildi.⁵³ Bundan sonra 1844, 1862, 1866, 1881-1882, 1905-1906 yıllarında kısmî veya genel nüfus sayımları yapıldı.

Devlet, amaç olarak vergi tayini ve askerlik işlerine öncelik verdiği için ilk sayımlarda sadece erkek nüfus kaydedilmişti.⁵⁴ Daha sonraları, bu amaçlara ilaveten sosyo-ekonomik sorunları ve üretim potansiyelini tespit etmek, düzen ve asayiş sağlamaya vb. sebeplerle kadınlar da sayılmaya başlandı; doğum yeri, meslekî durum gibi bilgiler de derlendi. Bu süreçte II. Abdülhamid ve bürokratlarının etkisi büyüktür. Bu sayede modern anlamda istatistik anlayışı Türkiye'de kurumsallaşmaya başlamış, Batı'da gelişen toplum mühendisliği anlayışının araçları benimsenmiştir. Bu husus devletin nüfusa bakışımının da değişimidir aynı zamanda.⁵⁵

XIX. yüzyılda siyasi ve dinî sebeplere dayalı olarak Kafkasya, Rumeli ve Karadeniz'in kuzey kıyılarından Anadolu ve Rumeli'ye yapılan göçleri şu şekilde sıralamak mümkündür: a) 1828-29 Osmanlı Rus savaşında Kafkasya, Kırım ve Balkanlar'da yaşayan Müslümanların Anadolu ve Rumeli'ye göçleri;

52 Nuri Akbayar, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 5, 1985, s. 1241-1243.

53 Karpat, *a.g.e.*, s. 57; Shaw ve Shaw, *a.g.e.*, s. 295.

54 Karpat, *a.g.e.*, s. 67, 113, 114.

55 Devletin konuya yaklaşımındaki değişimi simgeleyen 21 Nisan 1881 tarihli Şura Raporu konusunda bkz. Karpat, *a.g.e.*, s. 70.

b) Kırım Savaşı (1853-56) süresince Kırım, Dobruca ve Kuzeydoğu Bulgaristan'dan gelen göçler; c) 1877-78 Osmanlı Rus savaşı sırasında Batı ve Orta Bulgaristan'da ve Sırbistan'da, 300.000 kadarının öldürülmesinden sonra bir milyondan fazla Müslümanın, bilhassa Türk asıllı Müslümanların göçleri;⁵⁶ d) Teselya ve Girit'in Yunanistan tarafından işgali ile gelen göçler; e) Balkan Savaşı (1912-13) sırasında Makedonya, Kosova, Trakya ve Dobruca'dan gelen göçler; f) Birinci Dünya Harbi sırasında Balkanlar'dan gelen göçler.⁵⁷

İstanbul, Balkanlar, Rusya hatta Cezayir'den gelen mülteciler için bir varış, toplanma ve iskân bölgelerine gönderilmek üzere sevk merkezi haline gelerek adeta huni görevini yüklenmişti. Hükümet göçmenleri iskân edilmeleri için hızla Anadolu'ya sevk etmeye çalışıyordu. Özellikle Kırım Savaşı, 1862'den itibaren Kafkasya'dan gelenler, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı ve sonrasında Kuzeydoğu Balkanlar, Makedonya ve Dobruca'dan sürülen çok sayıda mülteci İstanbul'a yerleşmişti.⁵⁸ İstanbul nüfusunun XIX. yüzyıldaki seyrini gösteren tablolarda, kentteki insan sayısının 1850'lerden 1890'lara gelinceye kadar 40 yılda neredeyse iki katına çıktığı görülmektedir.⁵⁹ Göç süreci XX. yüzyıl başlarında da devam edecek ve özellikle Balkan Harbi esnasında İstanbul göçmenlerle dolup taşacaktır.⁶⁰

İstanbul bu dönemde sadece dışarıdan göç almadı; içeriden, özellikle Anadolu'dan da göç almaya devam etti. Anadolu kentlerinden zengin olan veya olma umudu taşıyan kimseler, ticaret erbabı, okumuş kesim ve işsizler de geliyorlardı.⁶¹ "Özellikle Anadolu'nun doğu ve kuzey bölgelerinde, sanki köydeki akrabalarıyla bağlarını tümenden koparmaksızın hemen taşınmaya hazır bir nüfus 'fazlası' daima vardı. Sözgelimi XIX. yüzyılda İstanbul rıhtımlarında çalışan hamalların çoğunluğu doğu illerinden gelmiş Kürtler ve Ermenilerdi..."⁶² Nüfusu etkileyen bir başka faktör de İstanbul'un artan uluslararası ticari ve siyasi potansiyeli idi. Bu sebeple İstanbul'a gelen yabancı sayısı

56 Berlin Antlaşması (1878), Osmanlı Devleti için bir dönüm noktası oldu. Bu antlaşma, onu Avrupa'daki büyük topraklarından mahrum bırakmıştı. Eski Tuna vilayeti Sırbistan, Bulgar Prensligi ve Romanya arasında bölüştürüldü. Edirne vilayetinin büyük bir bölümü Doğu Rumeli adı altında özerk bir vilayete dönüştürülmüş ve 1885 yılında Bulgaristan'a eklenmişti. Bosna-Hersek Avusturya tarafından işgal edilmiş, İşkodra, Tırhala ve Prevesa bölgeleri Yunanistan ve Karadağ arasında paylaşılmıştı. Karpaz, *a.g.e.*, s. 67.

57 Karpaz, *a.g.e.*, s. 15-16.

58 Karpaz, *a.g.e.*, s. 141-142; Shaw ve Shaw, *a.g.e.*, s. 295.

59 Karpaz, *a.g.e.*, s. 141, tablo 5.3; Shaw ve Shaw, *a.g.e.*, s. 295.

60 Shaw ve Shaw, *a.g.e.*, s. 354.

61 Karpaz, *a.g.e.*, s. 131.

62 Reşat Kasaba, "Uzun 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toplumsal Değişim", *Dünya, İmparatorluk ve Toplum*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005, s. 144-5. Aynı durum İzmir'deki ticari alanlar için de geçerliydi.

1885 yılı sayımlarına göre 100.000'i üzerindeydi⁶³ ve bunlar Galata ve Pera'da oturuyorlardı.

İstanbul (Pera, Kadıköy, Üsküdar dahil) Nüfusunun Etnik Dağılımı (1897)

Türkler	597.000
Rumlar	236.000
Ermeniler	162.000
Yahudiler	47.000
Arnavutlar	10.000
Kürtler	5.000
Sırpalar	1.000
Hristiyan Araplar	1.000
	1.059.000

Kaynak: Karpat, *a.g.e.*, s. 143.

Tüm bu siyasi, askerî, idari ve sosyo-ekonomik şartlarda değişen ve dönüşen İstanbul'un nüfusuna yönelik sayımlar ve bunların sonuçları üzerine detaylı incelemeler yapılmıştır. Bunların başında K. Karpat tarafından yapılan çalışma gelir.⁶⁴ Karpat XIX. yüzyıl Osmanlı nüfus sayımlarından yola çıkarak bu sayımların niteliği, amacı, kapsamı, sayım sebep ve sonuçlarını irdelemiş, sonuçları tablolar halinde vermiştir. Karpat'ın önemle üzerinde durduğu ve niteliğine dair değerlendirmelerde bulunduğu İstanbul nüfusu verileri de tüm sonraki çalışmalara kaynaklık etmiştir. Öncelikle "kavram ve yöntem sorunları"nı ele alan Karpat, daha giriş kısmında "göç" olgusu ve bunun Türk ve Osmanlı tarihinde oynadığı rolü (siyaset, savaş ve iskân politikaları, homojenite) irdeler (s. 3-5, 11-20). Kavram ve kuram konusunda ise Ortadoğu'nun toplumuyla ve nüfusuyla ilgili çalışmalardaki en önemli eksikliğin bu bölgenin toplumsal ve tarihsel deneyimini kendi değer sistemi, değişim ve kültürler arası etkileşim modeli içinde dile getirebilecek kavram ve kuramların yoksunluğundan kaynaklandığını vurgular (s. 40). Osmanlı istatistiklerini değerlendirirken de dikkat edilmesi gereken hususlar vardır: 1- iç tutarlılık; 2- yeni devletlerin yönetimlerine sağlanan modern listelere uygunluk; 3- demografi kurallarına uygunluk (s. 46). İstanbul nüfusunu da ayrı bir bölümde (s. 122-144) inceleyen Karpat, kentnin XIX. yüzyılda uğradığı dönüşümün siyasi, ekonomik, uluslararası ilişkiler ve toplumsal boyutlarını değerlendirdikten sonra kentnin göçle/büyümeyle birlikte yaşadığı barınma ve erzak sorunlarına değinir. XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki sayımlara dayalı olarak kent nüfusunu ayrıntılarıyla karşılaştırmalı bir şekilde verir. Nüfusun modernleşme sürecinde geçirdiği değişimi, bürokratikleşmenin getirdiği yeni orta sınıfı, ticaretin getirdiği yabancı nüfus potansiyelini ve bunların İstanbul hayatına etkilerini değerlendirir. Karpat'ın çalışması

63 Karpat, *a.g.e.*, s. 141, tablo 5.4; Shaw ve Shaw, *a.g.e.*, s. 295.

64 Karpat, *a.g.e.*

hem genel nüfus çalışmaları hem de İstanbul nüfusuna yönelik araştırmalar için çığır açıcudur. Şimdi yapılması gereken bu nüfusun dönemlere göre sosyal, kültürel ve medeni dokusunu mahalle ve semtlere göre irdelemek ve daha mikro çalışmalarla bu nüfusun mekandaki dağılım ve değişimini takip etmektir.⁶⁵

İstanbul nüfusunu “içeriden okumaya” yönelik ilk çalışma ise A. Duben ve C. Behar tarafından ortaya konmuştur.⁶⁶ Yazarlar, İstanbul nüfusunun aile yapısı, doğurganlık oranı, evlenme yaşı bakımından ülke modernleşmesinde öncü rolü üstlendikleri tespitinden yola çıkarak bu değişimin evreleri, etki-leşim kanalları (Avrupa’yla ilişkiler) ve sonuçlarını ele almışlardır. Kadının toplum içindeki yeri, evlenme usulünün değişmesi, yeni aile idealinin geli-şimi, yeni aile içi âdâbın teşekkülü, yeni çocuk yetiştirme usullerinin kabulü gibi geleneksel Osmanlı toplumunca bilinmeyen unsurlardır (s. 17). İstanbul nüfusunun oldukça küçük aile birimlerinden oluştuğunu ifade eden Duben ve Behar, tüm hanelerin %46’sının üç veya daha az kişiden oluştuğunu, aile içeren hanelerin birleşik ortalamasının da 4.7 kişi olduğunu tespit etmişlerdir (s. 63). Dönemin kırsal nüfus için hanedeki fert sayısının ortalama 5.3 ve 6.3 olduğu düşünülürse 4.7’lik bir ortalamanın şaşırtıcı olmaması gerektiği savu-nulur (s. 63). Tüm hanelerin %13’ü de yalnız yaşayanlardan oluşmaktadır (s. 71). 1885’te İstanbul doğumlu olanların hane büyüklüğü ortalaması 4.8 kişi, Balkanlar’da doğanlarıki ise 3.5 kişidir. 1907’de İstanbul doğumlu aile reis-lerinin hane ortalaması 4.5 kişidir (s. 73). Tüm bu ve benzeri izahları çalışma boyunca istatistiksel yöntem ve grafiklerle ortaya koyan yazarlar aile kurma biçimindeki değişimi de incelerler (s. 101-110). Evlilik işlemleri, şartları ve aile teşekkülündeki prosedür değişimi yazarların ilgi alanındadır (s. 121-134). Evlenme yaşı, erkek ve kadınlarda ilk ve ikinci evlilik oranları (s. 143-144) tartı-şıldıktan sonra çok eşlilik konusuna gelinir ve İstanbul’da 1885 yılında evli er-keklerin sadece %2.51’nin birden çok eşe sahip olduğu tespiti yapılır. Bu oran 1907’de 2.16’dır (s. 161-162). Bu yüzdellik nisbet dünyanın başka yerlerinde XX. yüzyıl için bilinen ortalamalarla karşılaştırıldığında oldukça düşüktür (s. 162). Duben ve Behar 6. bölümde doğurganlık ve doğum kontrolü konusuna değinirler ve son olarak da kültürel dönüşüm konusu irdelenir. Kısaca ifade etmek gerekirse, XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında İstanbul ailesini “içeriden okuma” hedefi başarılı bir şekilde ortaya konmuş ve icra edilmiş; modern nüfusbilim soru ve yöntemleri kullanılarak önemli tespit, tahlil ve değerlendirmeler yapılmıştır.

65 Bu türden mikro çalışmalar yok değildir. Mesela bkz. S. Faroqi, “Migration into Eighteenth-century Greater Istanbul as Reflected in the Kadı Registers of Eyüp”, *Turcica*, 30 (1998), 163-183; Türkçesi için bkz. Tülay Artan (ed.), 18. *Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 33-48; Tülay Artan, “Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasın-da Eyüp’te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış: Orta Halliliğin Aynası”, *Aynı eser*, s. 49-64.

66 Alen Duben ve Cem Behar, *a.g.e.*

İstanbul'un Genel Nüfus Verileri (1440-1922)

Yıllar	Toplam Nüfus	Müslim/Gayrimüslim Oranı ⁶⁷
1430-1440	40.000-50.000 ⁶⁸	
1477	60.000-70.000 ⁶⁹	
1500	100.000 ⁷⁰ -120.000 ⁷¹	
1590-1600	250.000-260.000 ⁷²	
1690-1700	370.000-400.000 ⁷³	
1792	440.000-500.000 ⁷⁴	
1794	426.000 ⁷⁵	
1830	450.000 ⁷⁶	
1844	489.583 ⁷⁷	47.91/52.09
1856	526.464 ⁷⁸	47.51/52.49

67 Oranlarla ilgili verilerin tamamı C. Behar'dan (*a.g.e.*, s. 73) alınmıştır.

68 Schneider, *a.g.m.*, s. 39.

69 Schneider, *a.g.m.*, s. 44; Kadı Muhittin ve Zaim Mahmut sayımına (1477) dayalı olarak üretilen farklı nüfus sayıları metinde verilmiştir. Ayrıca bkz. Zeki Arıkan, "Şeyhülislam Zekeriyâ Efendi'nin İstanbul sayımı (985/1577-78)", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri (Bildiriler)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1989, s. 39-57.

70 Z. Toprak, *a.g.m.*, s. 108.

71 Toprak (*a.g.m.*, s. 108) tarafından tahmin edilen sayının yine kendisi tarafından aynı yerde dile getirilen nüfus transferleri (ayrıca Arıkan, *a.g.m.*, s. 40-44) ve XV. yüzyıl diğer Osmanlı kentlerindeki (Bursa gibi) nüfus artış seyri dikkate alınarak bir tahmin yapılmıştır.

72 İstanbul'un XVI. yüzyıl sonlarındaki nüfus miktarıyla ilgili çok değişik rakamlar verilmiştir. Ancak yüzyılın başı için Toprak ve ona dayalı tahmine bağlı kalarak kentteki Kanuni (1520-1566) ve sonrası dönemde yapılan imar ve iskân faaliyeti, aynı dönemde Anadolu kentlerinde görülen genel nüfus artış hızı, ulema ve kapıkulu sayısındaki artış, İstanbul'un çekim gücü ve fiziki kapasitesi ile Celali isyanları öncesinde bozulan toplumsal düzen vs. gibi faktörler göz önünde bulundurularak yeni bir tahminde bulunulmuştur.

73 Mantran'ın (*a.g.e.*, s. 47) verdiği cizye mükellefi sayılarına (62.000) dayalı olarak 2.5 katsayısı ile elde edilmiş toplam gayrimüslim sayısının, müslim-gayrimüslim (%52-%48) oranlarına göre hesaplanarak yeniden elde edilmiş toplam nüfus sayısıdır. Müslim-gayrimüslim oranları XIX. yüzyıldaki şekliyle kabul edildiğinde toplam nüfus sayısı daha da düşebilir.

74 Bu sayı Behar tarafından Fransız seyyah Olivier'ye dayandırılarak verilmiştir. Olivier'nin tahmin yöntemi günlük buğday tüketimine dayanır. İstanbul kapanına her gün giren ekmeleklik buğday tüketim miktarını, kişi başına tahmini ortalama günlük buğday tüketim rakamına bölerek bir nüfus tahmini yapar. Bu nüfusa Galata, Üsküdar, Eyüp ve Boğaziçi köyleri dahildir. Bkz. Behar, *a.g.e.*, s. 70; Bir başka kaynağa (Cosimo Comidas di Carbognano, *Descrizione topographica dello stato presente di Cplı*, Bassano, 1794, s. 50) göre XVIII. yüzyılın sonlarında İstanbul'da 88.185 ev tespit edilmektedir. Buna göre bir tahmin yapıldığı zaman da 440.000 civarında bir nüfus hesabı yapılabilir. Schneider, *a.g.m.*, s. 45.

75 9 Karpat, *a.g.e.*, s. 141.

76 T. Güran, *a.g.m.*; Z. Toprak, *a.g.m.*, s. 109.

77 Karpat, *a.g.e.*, s. 141. Bilindiği gibi 1844 ve 1857 sayımlarında sadece erkek nüfus kayda geçmiştir. 213.693 erkek nüfustan şehirde geçici ikamet edelerin sayısı (75.748) çıkartılıp, elde edilen rakam 3'le (tıpkı klasik dönem "nefer" sayısında olduğu gibi) çarpılarak elde edilen rakama da geçici nüfus ilave olunarak bulunmuştur.

78 Karpat, aynı yer. 1857 yılına ait rakamlar 1844 yılı sayımında kullanılan yöntemle elde edilmiştir.

Yıllar	Toplam Nüfus	Müslim/Gayrimüslim Oranı
1878	547.473 ⁷⁹	
1885	873.565 ⁸⁰	44.06/55.94
1906	864.576 ⁸¹	49.93/50.07
1914	909.978-977.262 ⁸²	61.59/38.41
1922	710.000 ⁸³	
1922	1.129.000	

Sonuç

İstanbul gibi istisnai bir kenti, ister uzun dönemli çalışmalar halinde olsun isterse kısa erimli veya lokal çalışmalar şeklinde olsun, nüfus bakımından ele almak oldukça zahmetli bir uğraştır. Kaynakların sınırlı olduğu dönemler için söz konusu olan sorunlar ve zorlukların niteliği kaynak bakımından nispeten zengin olan XIX. yüzyıla dair çalışmalara göre daha faklıdır. Farklı kaynak türlerine göre yaklaşım ve sorgulama yöntemleri geliştirmek gerekir ve boşlukları doldurmak bazen imkansız hale gelebilir. Ancak her şeye rağmen İstanbul nüfusu hem nüfusbilimsel hem de sosyolojik yöntemlerle ele alınabilmektedir. Bu türden derinlemesine ve içeriden okumaları yapmak İstanbul'u ve tüm Balkan, Anadolu ve Karadeniz coğrafyasında oynadığı rolü anlamamıza yardımcı olabilir. Siyasi, ekonomik, ticari ve kültürel merkez olma özelliğini yüzyıllar boyu devam ettiren İstanbul, nüfus büyüklüğü, nüfus hareketliliği, nüfusun mekansal dağılımı ve bu dağılımın geçirdiği aşamalar, kültürel geçişkenlik ve genel homojenleşmeye katkıları gibi konular üzerinden de değerlendirilebilir. Tüm bunlar için kaynak eksikliğini, analitik ve karşılaştırılabilir verilere odaklanmış çalışmalara ihtiyaç vardır. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Dairesi'nin tasnif işlemlerini tamamlayarak araştırmacıların hizmetine sunduğu yeni nüfus defterlerinin bu konuda bir ivme kazandırması beklenmelidir. Buna ilaveten, yaklaşım ve yöntem itibarıyla de yeni bir anlayışla hareket edilmesinde yarar vardır.

İstanbul gibi bir kentin nüfusunu (ister uzun soluklu, ister belirli bir dönem içinde olsun) ele alırken çağdaşı Avrupa ve Asya kentleriyle kıyaslanması,

79 Shaw ve Shaw, *a.g.e.*, s. 295.

80 Karpat, *a.g.e.*, s. 141, 143. İstanbul şehri, Pera ve Boğaz köyleri dahil (Üsküdar, Kadıköy hariç) Karpat, *a.g.e.*, s. 143. Bu nüfusun 384.910'u Müslüman, 359.412'si gayrimüslim ve 129.243'ü de yabancıdır.

81 Behar, *a.g.e.*, s. 71.

82 C. Behar tarafından, nüfus sayım sonucu veya *İhsaiyat Mecmuası* gibi farklı kaynak türlerine dayalı olarak verilen rakamlardır. Behar, *a.g.e.*, 78.

83 1922 yılına ait iki farklı rakam da farklı kaynaklara dayalı olarak Behar tarafından verilir. Bkz. Behar, 2003, s. 78. Fark muhtemelen sınırlarla alakalı olarak çevre yerleşimlerin dahil ya da hariç tutulmasından kaynaklanmış olmalıdır.

benzerlik ve farklılıklarının izlenmesi, kentin kendi ritmiyle, daha geniş bir dünyanın ritmini kıyaslayarak ele almak mümkün ve gereklidir. Bu sadece İstanbul nüfusunu bir başka açıdan değerlendirmek için değil, Avrupa veya küresel ölçekte yapılmış olan bazı çalışmalarda İstanbul'a dair üretilmiş hataları düzeltmek için de gereklidir. Tarih boyunca dünya sıralamasındaki yeri, bunun değişimi, İstanbul'un konumunu belirlemede önemli ipuçları verebilir. Diğer taraftan İstanbul'u ülke içindeki kentlerle karşılaştırmak; demografik açıdan konumunu ve ilişkilerini belirleyerek değerlendirmek de gerekir. Buna dair ilk örnekler Klasik dönem sonu için Erder ve Faroqhi, XIX. yüzyıl için Tekeli tarafından ortaya konmuştur. Bu ilk örneklerin geliştirilmesi beklenmelidir. Özellikle İstanbul'u kendinden sonra gelen kentlerin nüfusuyla kıyaslamak son derece açıklayıcı olabilir. Son olarak kent yoğunluğu ile ilgili tahminlerde bulunurken, kentin bizzat fiziki yapısına, yerleşim dokusuna bakmak son derece önemlidir. XIX. yüzyıl ikinci yarısında hazırlanan haritalar buna imkan verecek niteliktedir. Bu tür araştırmalarla en azından bazı mahallelerin XIX. yüzyılın farklı dönemlerindeki nüfus yoğunluklarına ilişkin tespitler yapılabilir. Tüm bunları yapabilmek için, disiplinler arası bir yaklaşım uygulamak; nüfus bilim, sosyoloji, mimarlık tarihi ve benzeri alanlarla işbirliğinde bulunmak; harita, kroki, resim ve istatistiksel yöntemlerden faydalanmak; ve her şeyden önce çok farklı arşiv koleksiyonlarından sağlam veriler elde etmek gerekir.

Ek Kaynakça

- Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Marie M., "La politique démographique des Sultans à Istanbul (1453-1496)", *Revue des Etudes du Sud-Est Européen*, 1990, 28, s. 45-56.
- Artan, Tülay (ed.), 18. *Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Behar, Cem, "Nuptility and marriage patterns in Istanbul (1885-1940)", *Boğaziçi University Papers (85/04)*, İstanbul, 1985.
- Behar, Cem, "Evidence on fertility decline in Istanbul (1885-1940)", *Boğaziçi University Papers (87/07)*, İstanbul, 1987.
- Behar, Cem, "Polygyny in Istanbul (1885-1926)", *Middle East Studies* (Londra), c. XXVII, Temmuz 1991, s. 477-486.
- Behar, Cem, "An estimate of adult mortality in Istanbul in the second half of the Nineteenth century", *Toplum ve Ekonomi*, Ekim 1994, sy. 7, s. 95-107.
- Duben, Alen & Cem Behar, "Understanding muslim households and families in late Ottoman Istanbul", *Journal of Family History*, 1990, 15/1, s. 71-86.
- Duben, Alen, "Osmanlı İstanbulu'nda evlilik ve hane kurma", *Toplum ve Bilim*, 1988, sy. 42, s. 27-42.
- Faroqhi, Suraiya *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993.

- Faroqhi, Suraiya, "Migration into Eighteenth-century greater Istanbul as reflected in the kadı registers of Eyup", *Turcica*, 1998, 30, s. 163-183.
- Heyd, Uriel, "The Jewish communities of Istanbul in the seventeenth century", *Oriens*, c. 6, no. 2 (31 Aralık 1953), s. 299-314.
- Karpat, Kemal, "The social and economic transformation of Istanbul in the Nineteenth century", *Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen*, 1974, XII/2, s. 267-308.
- Karpat, Kemal, "Ottoman population records and the census of 1881/82-1893", *International Journal of Middle East Studies*, 1978, 9/2, s. 237-274.
- Osman Nuri [Ergin], (1925), "İstanbul'un nüfusu-3", *Şehremaneti Mecmuası*, Mayıs 1341 (1925), c. 1, sy. 9, s. 225-229.
- Osman Nuri [Ergin], "İstanbul'un fethinden sonra şehir nasıl imar ve iskân edildi?", *Resimli Tarih Mecmuası*, 1953, sy. 41, s. 2352-2363.
- Panzac, Daniel, (1997), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, (çev. Serap Yılmaz), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- Sakin, Orhan, *Tarihsel Kaynaklarıyla İstanbul Depremleri*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2002.
- Shaw, Stanford J., "Ottoman census system and population, 1831-1914", *International Journal of Middle East Studies*, 1978, 9/3, s. 325-338.
- Shaw, Stanford J., "The population of Istanbul in the nineteenth century", *International Journal of Middle East Studies*, c. 10, no. 2, Mayıs 1979, s. 265-277; Ayrıca, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Prof. Dr. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı*, 1979, sy. 32, s. 403-414.
- Toprak, Zafer, "La population d'Istanbul dans les premières années de la République", *Travaux et Recherches en Turquie (1982)*, Louvain, Peeters, 1983, s. 63-70.
- Toprak, Zafer, "Tarihsel nüfusbilim açısından İstanbul'un nüfusu ve toplumsal topografyası", *Toplum ve Ekonomi*, Nisan 1992/3, s.109-120.
- Yazan, Ümit Meriç, "Bir asır boyunca (1840-1940) İstanbul şehrinin nüfusunda meydana gelen değişmelerin değerlendirilmesi", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri (Bildiriler)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1989, s. 59-74.

Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi

Yunus KOÇ

Özet

İstanbul, kurulduğu tarihten beri istisnai bir şehir olma özelliğini korumuştur. İstanbul nüfusunu inceleyen çalışmaların değerlendirildiği bu çalışmada önce yöntem ve yaklaşım konusu ele alınmıştır. Osmanlı Devleti taşradaki vergi potansiyelini tespit ve bunların tevzi için çok sayıda sayım yapmış olmasına rağmen İstanbul şehir için aynı tespiti yapmak mümkün değildir. Bu çalışmada fetih öncesi ve sonrası İstanbul nüfusunu tahmin, dolaylı çıkarım veya yorumlayarak sayılara döken çalışmalar ile doğrudan sayımlar ışığında inceleyen belli başlı çalışmalar değerlendirilmiştir. Bu sebeple XVI-XIX. yüzyıllar arası kent nüfusu hakkında birtakım varsayım ya da tahminlerin ötesinde bir rakam söylemek oldukça zordur. Güvenilir verilere dayalı araştırmalar XIX. yüzyıl öncesi kent nüfusu için söz konusu değildir. XVI. ve XVII. yüzyıl için verilen bazı rakamların da revize edilmesi gerekir. XIX. yüzyılda yapılan sayımlar ve sonuçları üzerine verimli çalışmalar yapılmıştır. Tüm bu çalışmalarda ortaya konulan kavram, yöntem, sorun, bulgu ve rakamlar karşılaştırmalı olarak ele alınmış, her biri hakkında olumlu, eksik ya da tevile muhtaç yönleriyle alakalı bazı tespitler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Nüfus, İstanbul nüfusu, İstanbul'a göç, İskân, XV-XIX. yüzyıllar, Tarihsel nüfusbilim, Nüfus tarihi

Demographic History of Istanbul in the Ottoman Period

Yunus KOÇ

Abstract

Ever since its foundation, Istanbul has stood out as an exceptional city. In this study, where we evaluate the studies on Istanbul's population, at first the method and approach is discussed. Although the provinces of the Ottoman state were subjected to many surveys for determining and allocating tax resources, it is not possible to make the same observation for the city of Istanbul. This study examines those studies investigating the population of Istanbul before and after its conquest through estimations and indirect inference or interpretations based on numbers and those studies based directly on the tax surveys or *tahrirs*. For this reason, it is difficult to say anything about the city population between the 16th and the 19th centuries except for some estimates and assumptions. We do not have at our disposal reliable studies on the city population prior to the 19th century. There is also the need to revise some figures given for the 16th and 17th centuries. There are fruitful studies on the surveys and counts executed in the 19th century. Here we deal with the concepts, methods, problems, findings and figures put forward in these studies in a comparative way and make some comments on their positive, incomplete aspects as well as those aspects requiring explanation.

Keywords: Istanbul, Population surveys, Population of Istanbul, Immigration to Istanbul, Resettlement, 15th-19th centuries, Historical demography, Population history

